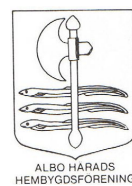

-HANTVERKSKUNSKAP RÖRANDE SKÅNSK BYGGNATION MED LERA PÅ LANDET-

KNADRIKS KULTURBYGGAB

Rapport 2011:1 Reviderad 7 dec 2011.

ALBO HÄRADS
HEMBYGDSFÖRENING

**-HANTVERKSKUNSKAP RÖRANDE
SKÅNSK BYGGNATION MED LERA PÅ LANDET-**

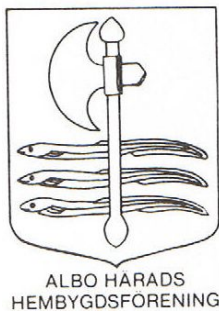
Författare Karl-Magnus Melin, timmerman & arkeolog.

Foton framsida: Ö.t.v. Olof Andersson och K-M Melin murar upp invändig skalvägg av lersten på Bondrumsgården, Albo härad. Ö.t.h. K-M Melin, Sven-Anders Gustavsson och Kenneth Olsson på jakt efter lera. Övre foton Ingmar Melin. N.t.v. Henrik Sundahl slättar ett lerstakafack, foto Nils-Erik Andersson. N.t.h. K-M Melin intervjuar traditionsbäraren Erik Persson, foto Therese Melin.

Knadriks Kulturbygg AB
Grängsgatan 19
291 59 Kristianstad

Telefon: 044-733 05
Mobil: 0733-42 52 65
E-mail: norup125@hotmail.com
ingmar.melin@telia.com

© **KNADRIKS KULTURBYGG AB**

Förord

Albo Härad's Hembygdsförening bildades 1934 av ett antal framsynta, kulturengagerade personer. Den gamla häradsgården gäller fortfarande och antalet socknar är nio. Föreningen har tio kulturobjekt, Agusastugan, Bondrumsgården, Glimmebodagården, Hallamölla Vattenkvarn, Krubbemölla vattenkvarn, Sankt Olofs mölla, Södra Mellby mölla, Åkarps brydestua, Sillaröds skvaltkvarn och Illstorps brydestua. Av dessa är Agusastugan, Bondrumsgården och Glimmebodagården byggnadsminnesförklarade.

Agusastugan är en vinkelbyggd korsverksgård från första halvan av 1800-talet med möbler, husgeråd, kläder, verktyg m.m. i orört skick.

Bondrumsgården är en av de äldst bevarade korsverksgårdarna i Skåne. Den är fyrlängad och innergården är belagd med kullersten.

Glimmebodagården är typisk för de olika byggnadsätt som utvecklades i Norra Albo. De äldsta delarna av boningslängan är från slutet av 1700-talet.

Föreningen jobbar helt ideellt med c:a 70 förtroendevalda och 903 medlemmar anslutna under 2010.

Genom bildande av grupper (ringar) som var och en arbetar självständigt och ansvarsfullt är samtliga objekt (förutom ett) i mycket gott skick. Det ansvarsmotiverande arbetet samordnas av föreningen i vårdplan för respektive objekt omfattande ett eller flera år. Genom detta arbetssätt har föreningen vunnit förtroende hos byggnadsantikvarierna på Regionmuseet och Kulturmiljöenheten på Länsstyrelsen i Skåne, vilket är helt nödvändigt inte minst ur det långsiktiga perspektivet.

Samtidigt som detta ömsesidiga förtroende vuxit fram har samma förtroende vuxit fram mellan föreningen och Knadriks Kulturbygg. Vi kan med stolthet påstå att vi tillsammans ger nutid och framtidskultur från dåtid.

I samband med upprättande av vårdplan för Bondrumsgården kom undertecknad ordförande i föreningen i diskussion med Ingmar och Kalle Melin hur vi tillsammans skulle kunna tillvarata lertekniken i dess helhet för framtiden?

Så började Projekt Lerteknik, som har varit avsett att dokumentera den lerteknik och de redskap som användes förr i tiden innan de kunskaperna försvinner för alltid.

Det är med stor glädje vi nu tillsammans kan redogöra för projektets resultat.

Stort tack till:

Eva och Göran Nilsson, Eva, Jonas och Sven-Anders Gustavsson, samt Lena Lundh, Bondrumsgården.

Tore Jönsson Agusastugan, samt traditionsbärarna Gunnar Malmberg och framlidne Erik Persson.

Stort tack också till övriga inblandade såsom Folklivsarkivet i Lund, Nordiska museet och Göteborgs universitet.

Tack också alla ni som undervisat eller deltagit i de kurser vi genomfört om lerteknik både teoretiskt och praktiskt i avsikt att föra kunskapen vidare.

Tack Ingmar och Kalle Melin för ert otroliga kunnande och engagemang.

Tack alla ni i Albo Härads Hembygdsförening som trodde på projektet.

Mer information om föreningen och projektet finns på vår hemsida www.alboharadshembygdsfor.se, som under 2010 besöktes av 13300 personer.

Albo Härads Hembygdsförening

Kenneth Olsson Ordförande.

<i>Inledning</i>	4
<i>Kortfattad introduktion om leranvändning vid byggnation före 1700-talet</i>	7
<i>Korsverk</i>	7
<i>Arbetsorganisation</i>	18
<i>Tid för lerarbeten</i>	19
<i>Val av lera</i>	19
<i>Ältning av lerbruket</i>	21
<i>Användning av häst- och kogödsel</i>	22
<i>Hur man får rapping att bättre fästa på sten, trä och sot</i>	24
<i>Lerklining, lerputs, ler/kalk- och kalk/ler- bruk/puts</i>	24
<i>Torrspäckor</i>	28
<i>Slättning av lerputs och lerkline</i>	28
<i>Avfärgning av kline</i>	31
<i>Lersten</i>	35
<i>Utvändigt skydd av lerväggarna</i>	38
<i>Lera som brandskydd</i>	42
<i>Klibbstakatak</i>	42
<i>Om uppförandet av backstugor med innertak av lera</i>	44
<i>Golvkonstruktioner och trossbottnar</i>	45
<i>Skorstenar</i>	47
<i>Nygjorda intervjuer med traditionsbärare</i>	48
<i>Praktiska försök</i>	51
<i>Kortfattad sammanfattning och slutdiskussion</i>	55
<i>Ordlista</i>	59
<i>Verktyskatalog</i>	60
<i>Käll- och litteraturförteckning</i>	64
<i>Bilaga</i>	66

Inledning

Ett tack riktas till alla som medverkat till denna rapports genomförande; medlemmarna i Albo härads hembygdsförening, Länsstyrelsen i Skåne, Göran Sjögård på Folklivsarkivet i Lund, Lena Palmqvist på Nordiska museet, medverkande från Göteborgs universitet. Ett speciellt tack riktas till byggnadsarkeolog Ylva Wickberg som ägnat dagar åt att manuellt gå igenom stora delar av LUF:s arkiv på jakt efter bilder till denna rapport. Hon har dessutom granskat texten både språkligt och innehållsmässigt. Texten har även granskats av bebyggelseantikvarie Linnéa Stolle och bygghantverkare Ingmar Melin. Sist men inte minst tackas traditionsbärarna: framlidne Erik Persson från Bertilstorp, Albo härad, och Gunnar Malmberg från Vittskövle och Lökaröd, Gärds härad, för att i elfte timmen ha delat med sig av sina kunskaper om lerhantverk innan traditionen bröts.

Vid restaureringsarbeten på olika byggnadsminnen i Skåne har undertecknad uppmärksammat att de använda lerteknikerna kan skilja sig åt väsentligt på olika byggnader och ibland även på en och samma byggnad. Vid restaureringar är det därför viktigt att kunna läsa av de olika lerteknikerna för att kunna välja rätt metod och verktyg om man vill undvika att förvanska byggnaden. Detta synsätt grundar sig på ICOMOS Mexico dokument.

ICOMOS Mexicodokument från 1999 sammanfattas på följande sätt i Riksantikvarieämbetets skrift Fem Pelare: *"I Principles for the preservation of historic timber structures fastslås att det primära syftet med bevarandet är att upprätthålla kulturarvets historiska autenticitet och integritet. Varje ingrepp måste baseras på noggranna studier, och om möjligt vara reversibelt eller åtminstone inte försvåra framtida arbeten eller tillgängligheten till byggnadsarkeologiska spår. Man ska sträva efter att bevara så mycket som möjligt av det existerande originalmaterialet. Detta inbegriper också ytbehandlingar, inklädnader, och tapeter. Om någon yta behöver förnyas eller byggnadsdelar behöver bytas ut, ska man eftersträva det ursprungliga materialets karaktär, träkvalitet, textur, ytstruktur hantverksmetoder och konstruktionsmaterial. Traditionella sammanfogningsmetoder ska användas för att sammanföra gammalt och nytt. Man bör acceptera att nya delar är urskiljbara från de äldre, eftersom det inte är lämpligt att kopiera naturligt åldrande... Nya delar ska förses med diskret märkning för att kommande generationer ska kunna skilja gammalt från nytt".¹*

I rapporten redovisas i första hand tekniker och redskap som använts på de byggnadsminnen som ingått i undersökningen. Där regionala namn på redskapen finns bevarade har dessa använts. Flera av dessa namn används numera endast av äldre personer och genom att använda benämningarna i rapporten så är förhoppningen att de ska leva kvar.²

För att komma åt arbetsprocessen krävs det ofta mer än enbart verktygsspåren. De spår som går att avläsa uppvisar ofta enbart det sista momentet i arbetsprocessen. Genom att jämföra bearbetningsspår med bevarade redskap och de beskrivningar som gjorts vid etnologiska undersökningar kommer man mycket längre. Det finns dock frågor som tidigare inte ställts och därför ger de nyligen genomförda intervjuerna ytterligare viktig information om traditionella hantverkstekniker.

¹ Robertsson 2002:29

² Ett lyckat exempel är att namnet dubb återigen används av flera hantverkare och byggnadsantikvarier i Skåne efter att under en period ha varit i farosonen att ersättas av det rikssvenska ordet dymling.

Den information som insamlats i detta projekt är tänkt att vidareförmedlas till elever vid Institutionen för kulturvård vid Göteborgs universitet.³ Vidare ska resultaten fungera som hjälp för byggnadsantikvarier och hantverkare som arbetar med restaurering av kulturhistoriska byggnader där varsamhet är viktig. Då materialet kommer att arkiveras på Folklivsarkivet i Lund och Nordiska Museet kommer det att vara tillgängligt för allmänhet och forskare. Kunskapen kommer även att användas vid de planerade restaureringarna av Blåherremölla utanför Maglehem och Grimmatorp i Broby hembygdspark samt de återkommande arbetena på byggnadsminnena Agusastugan, Bondrumsgården, Glimmeboda och Tomelilla byagård.

Syfte och frågeställningar

Syftet med lerprojektet var att utöka kunskapen om traditionella tekniker för att undvika förvanskning vid restaurering av byggnadsminnen. Detta genomfördes genom att studera bearbetningsspår på byggnadsminnen, jämföra dessa med bevarade verktyg, äldre uppteckningar och nya intervjuer med traditionsbärare.

Frågeställningar som belyses:

- Hur var arbetsprocessen vid uppförandet av korsverkshus med tyngdpunkt på de använda lerteknikerna?
- Hur var arbetsprocessen vid tillverkning av lersten?
- Vilka redskap användes?
- Vilka ingredienser ingick i lerbruket?
- Har ko- och/eller hästgödsel traditionellt varit en tillsats i lerbruk?
- Finns det traditionella metoder för att skydda lerväggar?

Detta är endast huvudfrågeställningar. Då en av traditionsbärarna är född 1917 har åtskilliga närliggande ämnen berörts för att dokumentera så mycket kunskap som möjligt.⁴ Det gör att rapporten kan upplevas som tung att läsa. Syftet med rapporten är inte att ge en enkel beskrivning av ”hur man gjorde förr” utan snarare fungera som en samling uppgifter som kan användas vid frågeställningar och undersökningar som görs på byggnadsminnen⁵. Då många av källorna är svårtillgängliga redovisas de därför som citat vilket gör att läsaren ges möjlighet att göra egna tolkningar av källmaterialet.

Avgränsningar

Då de byggnadsminnen som undersökts är uppförda under 1700-tal till 1900-tal är det främst lertekniker knutna till korsverk från denna period som kommer att behandlas, andra typer av lerhus i Skåne belyses exempelvis av Palmgren och Priebe.⁶ Korsverk av de typer som funnits i städer och på herrgårdar har inte inkluderats i denna studie.

Flertalet redskap är odaterade men härstammar sannolikt från denna period med tyngdpunkt på 1800-talet. Dessutom är flertalet av de uppteckningar, frågelistor etcetera som finns att tillgå från denna period. Nivån på beskrivningarna är av sådan art att det krävs förkunskaper för att kunna tillgodogöra sig dem. Sydöstra Skåne är mest belyst i denna undersökning. Det beror på att de undersökta byggnaderna och traditionsbärarna som intervjuats är från dessa

³ Inspelningar av intervjuerna arkiveras i Knadriks Kulturbyggs arkiv och Folklivsarkivet i Lund. Delar av materialet är även arkiverat av Nordiska museet.

⁴ Bland annat har ytterligare information om sticketak framkommit som kompletterar föregående års kunskapsinsamling.

⁵ Vid rapportarbetet har ett medvetet val gjorts att redovisa flera källor som i många fall ger liknande beskrivningar som ”bara” skiljer på vissa detaljer.

⁶ Palmgren 2003 och Priebe 2002.

trakter samt undertecknads förkunskaper. I denna rapport finns det inte möjlighet att närmare gå in på olika ler och grus/sand- kvaliteter även om dessa ofta diskuteras i äldre akademisk litteratur.⁷ Korsverkstekniken beskrivs främst för att ge en förståelse för de lertekniker som använts och det har inte funnits någon avsikt att belysa lokala byggnadstekniska skillnader även om det ändå ibland sker vid användandet av äldre källor.

Förutsättningar och kunskapspotential

Albo härads hembygdsförening har flera korsverksbyggnader där stora delar är i mer eller mindre originalskick och därför lämpliga för undersökning. Undertecknad har under flera års tid utfört restaureringsarbeten på flertalet av de byggnader som valts ut till undersökning. Dessutom har jag gått en lerkurs som anordnades av Göteborgs universitet i samarbete med Lerbyggeföreningen. Nils-Erik Andersson har under flera år arbetat med Lerbyggeföreningen och Anders Göransson har gjort flera praktiska experiment med olika sammansättningar av kalk och lerbruk efter gamla recept.

Metod

Ett 10-tal hembygdsföreningar och museer i Skåne besöktes för genomgång av deras verktygssamlingar.⁸ Verktyg, som använts vid lerbyggnation av korsverkshus på landsbygden, dokumenterades med kamera. Två traditionsbärare som själva varit med om att tillverka lersten och loggolv har intervjuats.⁹ I denna rapport återges sammanfattningar och citat från dessa intervjuer.¹⁰ De nygjorda intervjuerna varvas med frågelistsvar från framförallt Folkklivarkivet i Lund och Nordiska museet¹¹. En relativt stor mängd litteratur från 1700-talet och framåt har genomsökts efter beskrivningar av det skånska byggandet av korsverkshus. Citaten återges som de är skrivna även om det finns nyare versioner med ett mer modernt språkbruk. En anledning till detta är att man i moderna upplagor av Linnés skånska resa använder ordet korsvirke istället för hans varianter av korsverk.

Bilder

Alla fotografier, där inte annat uppges, är tagna av Karl-Magnus Melin.

Avvikelse i ärendet

En planerad analys av lerklining från byggnadsminnena för att undersöka om häst- eller kogödsel förekommit som en ingrediens utgick då detta klart framgick av litteraturstudierna. Istället anordnades en kursdag i traditionella lertekniker för allmänheten på Bondrumsgården.

⁷ Se exempelvis Cronsted 1741, Polhem 1947, Rothstein 1890.

⁸ Besökta hembygdsgårdar/museer/samlingar: Asarums hembygdsförening (Blekinge), Agusastugan (Albo härad hembygdsförening), Ballingstorp (Skånes hembygdsförbund), Billinge gamlegård, Blåherremölla (privatägt), Bondrumsgården (Albo härad hembygdsförening), Broby hembygdspark (Göinge hembygdsförening), Gislövs smidesmuseum, Hovdala, Ingeborrarps friluftsmuseum (Örkelljunga hembygdsförening), Kulturen i Lund, Kulturens Östarp och Tomelilla byagård.

⁹ Folkklivarkivet och Nordiska Museet var bland annat behjälpliga med material som äldre frågelistor/frågelistsvar. Eftersom även ”gamla” frågelistor använts går de intervjuer som gjorts i detta projekt att jämföra med tidigare undersökningar.

¹⁰ Inom detta projekt fanns inte utrymme att transkribera alla dessa band. En andra etapp av projektet skulle innebära transkribering och redigering av texten, för att göra den mer tillgänglig.

¹¹ Vad gäller Nordiska museets frågelistor så är det avskriften och inte originalen som citeras.

Kortfattad introduktion om leranvändning vid byggnation före 1700-talet

I Norden går det arkeologiskt att påvisa att lera använts åtminstone sen bondestenålder vid byggnation.¹² Ända sen denna tidsperiod har det varit vanligt att bygga hus med bärande konstruktion av jordgrävda stolpar, ofta med väggar av lerklint flätverk emellan. Det är vanligt att vid arkeologiska utgrävningar hitta lerklining, med avtryck från flätverk, som man tolkar vara rester från väggar i nerbrända hus. I Danmark har man påträffat lerklining från bronsåldern som varit uppbyggd av flera skikt varav det yttersta skiktet varit slättat, vittat och bemålat med mönster.¹³

Den äldsta historiska beskrivning som kan ha viss relevans för Norden skrevs under första århundradet av den romerske historieskrivaren Tacitus:

*"De känner inte ens bruket av kvadersten eller tegel: till allting använder de grovt tillyxat, fult och oestetiskt trävirke. Med större omsorg behandlar de vissa av väggytorna genom att överdraga dem med en jordart så klar och glänsande, att dessa partier gör intryck av målning, ja, till och med av konturteckning i färg. De brukar också gräva ur hålor under jorden, och ovanpå dessa hopar de en mängd gödsel, för att hålorna skall tjäna som tillflykt mot vinterkylan och som förvaringsrum för skördade produkter."*¹⁴

I Lund har man påträffat rester av flera hus med lerklinade flätverksväggar. Husen dateras till 1000-talets början och framåt, dessutom har en del av dessa hus haft lergolv.¹⁵

I ett tillägg till Skånelagen från 1300-talet kan man läsa följande om klineväggar: *"Och han skall täcka sina hus halvvägs med rör eller halm och lägga ryggningen på sedan, och vartannat ryggrä skall vara nytt, och han skall gärda och klena väggarna..."*¹⁶

Korsverk

Avsnittet om korsverk ska främst ses som en sammanfattning av äldre litteratur samt ge en förståelse för konstruktionsdelarnas samband och placering. Nomenklaturen som används är den traditionella som även brukades av Carl Werner som 1924 författade skriften *Korsvirkesarkitekturen i Sverige*. Sistnämnda skrift fokuserar dock på korsverksbyggnader i stadsmiljö som till stora delar skiljer sig från den enklare korsverkstekniken på landet. En sannolik orsak till de stora skillnaderna är att byggnaderna i städerna uppfördes av timmermän medan landsbygdens bebyggelse till stor del uppfördes av drängar efter att en timmerman avmärkt timret. Det ska påpekas att de "lärdas" beskrivningar från 1700- & 1800-talen är starkt propagandistiska och enbart belyser korsverksbyggnaders dåliga sidor med ett undantag som å sin sida är okritiskt positiv. Anledningen för bägge ståndpunkterna var att man ville propagera för stenhusbyggande och att man ansåg att timmer skulle minimeras vid byggnation då man menade att skogarna höll på att ta slut. Omnämmanden av korsverk står ej i den ordning de publicerats utan inleds med Linné och Leche då deras bilder underlättar förståelsen för efterföljande beskrivningar.

¹² Klindt-Jensen 1953:74

¹³ Lomborg 1979:4ff och Thrane 1979:10ff

¹⁴ Tacitus i översättning av Önerfors 2005:38f Tacitus beskrivning kommenteras i översättningen på följande vis: *"Som ett faktiskt exempel på att dynga använts som byggnadsmaterial vid ungefär den tid som Tacitus skildrar kan anföras Warf-anläggningen i Ezinge i Holland, där det skikt, som tillhör romersk kejsartid, till stor del består av huvudsakligen kodynga. Uppenbarligen har denna använts även för klining av de risflätade väggarna i husen."* Önerfors kommentarer i Tacitus 2005:76f

¹⁵ Flätverksväggarna var till stora delar bevarade upp till 15 cm från marken och bestod av lodräta stolpar som hade en flätning av klena vidjor Nilsson 1976: 41ff

¹⁶ Holmbäck & Wessén 1979:153. I Skånelagens 101 § nämns lergravar a.a sid 60. I original står det "oc han scal tekkæ sinæ hws halweges meth rörer eller halm oc ryggræ (dennem) siden oc hwerth annet wartræ nytt oc wegene gærdhæ oc klindehæ oc hans dörræ hængdæ" (Campbell 1928:203).

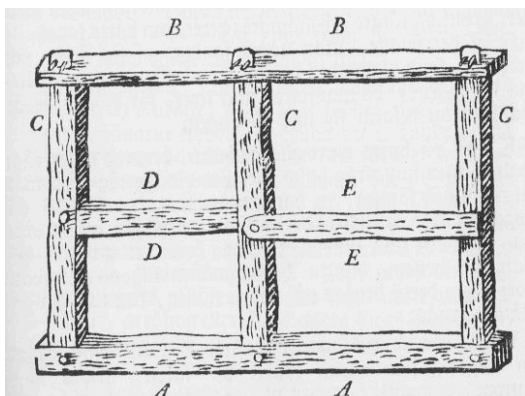
Klinehus - Flätverkshus - Korsverk - Korsvirke

Gunnar Henriksson skriver att korsverk är en vidareutveckling av forntidens flätverksväggar, vilket verkar rimligt.¹⁷ Hus från stenålder och fram till medeltid som har lerklining benämns ofta som uppförda i flätverksteknik för att skilja dem från korsverksbyggnader. Men när flätverkstekniken övergick till att bli det som benämndes korsverk och numera allmänt kallas korsvirke är svårt att avgöra. Exempelvis har man i Danmark påträffat lerklining från bronsåldern som av allt att döma har spår efter listeträ som anses vara föregångaren till löshult.¹⁸ De äldsta kända benämningarna, från sekelskiftet 14-1500, på denna typ av byggnader är: "murade mellan stolpar" och "stendelshus". Ordet korsvärk finns belagt från 1577. Förvanskningen av ordet korsverk till korsvirke finns belagt först 1735 men tar sen efter hand över och blir den vanliga benämningen.¹⁹ Då korsverk är en bättre beskrivning och ansluter till andra konstruktionsbenämningar, exempelvis stolpverk, fackverk, bindingsverk, skiftesverk, bålverk, stavverk, regelverk och så vidare, används denna beteckning i föreliggande rapport. Efterleden verk betyder förövrigt arbete och är samma ord som engelskans work och tyskans werk.

Definitionen på korsverk är enligt Werner: "Ett korsvirkeshus består av en träställning, som utgör byggnadens stomme, skellett, och som bildar det konstruktiva i byggnaden. Väggrummen mellan skelettets trädelar spela alltså i konstruktivt hänseende ingen roll. Det är likgiltigt, om de apteras till fönster eller dörrar, eller om de fyllas av något väggbildande material såsom lerklining, obränd eller bränd sten el. dylikt." Skillnaden mellan korsverk och stolpverk beskrivs på följande vis: "Olikheten är i stort sett den, att stolpverket förses med brädpanel på ena eller båda sidorna, under det att korsvirket erhåller... i träställningarnas fyllningar lämpligt väggbildande material."²⁰ Det bör tilläggas att stolpverk använt vid invändiga konstruktioner ofta saknar brädklädsel.²¹

Akademiska beskrivningar av korsverk från 1700-1800-tal:

Linné genomförde sin "Skånska resa" 1749 och nedtecknade då mycket intressanta iakttagelser rörande byggnadsskicket. Carl Hallenborg, son till häradshövdingen i Oxie, noterade kommentarer i ett exemplar av Linnés skånska resa. De kommentarerna har undertecknad valt att infoga i texten inom parantes och med fet stil. Hallenborgs kommentarer är av stort värde då han som infödd skåning kunde korrigera felaktiga eller ofullständiga slutsatser Linné dragit.

Linnés illustration av en korsverksvägg med löshult i högra binnigen och listeträ i vänstra. Se beskrivning nedan.

¹⁷ Henriksson 1996:41

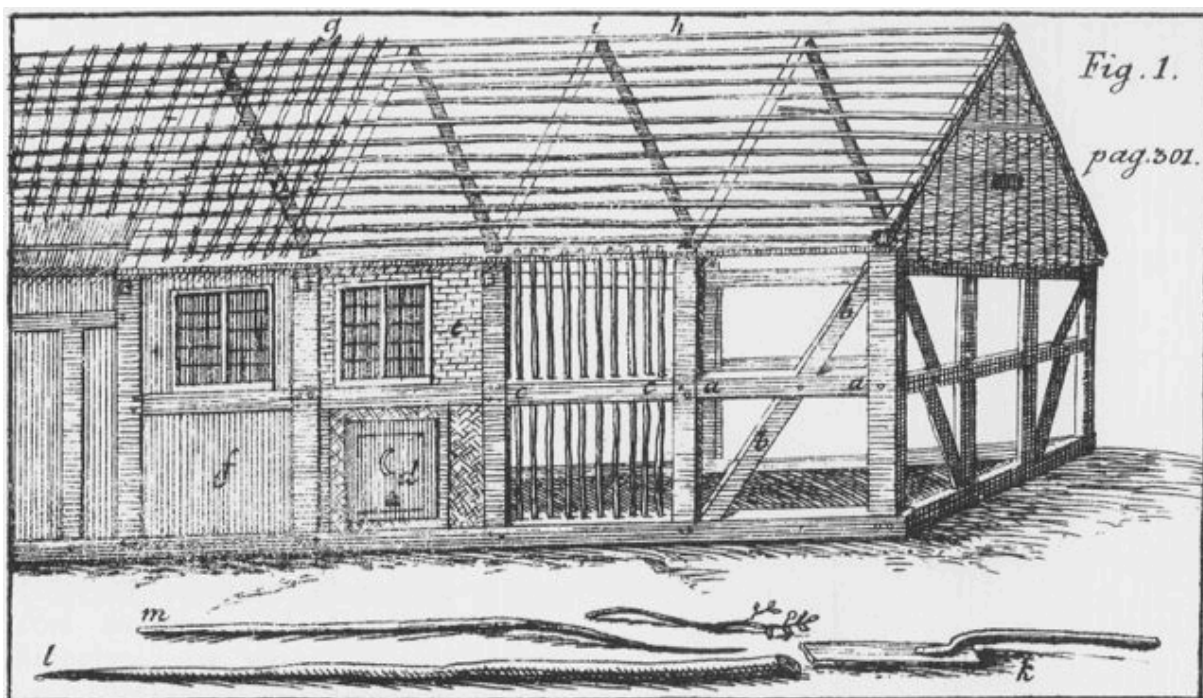
¹⁸ Lombor 1979:7f. Observera att Linné 1751 beskriver hur lösholt används på boningshus och listeträ på uthus.

¹⁹ Werner 1924:1f

²⁰ A.a sid 2f

²¹ Se exempelvis Lassen, Melin & Lange 2011.

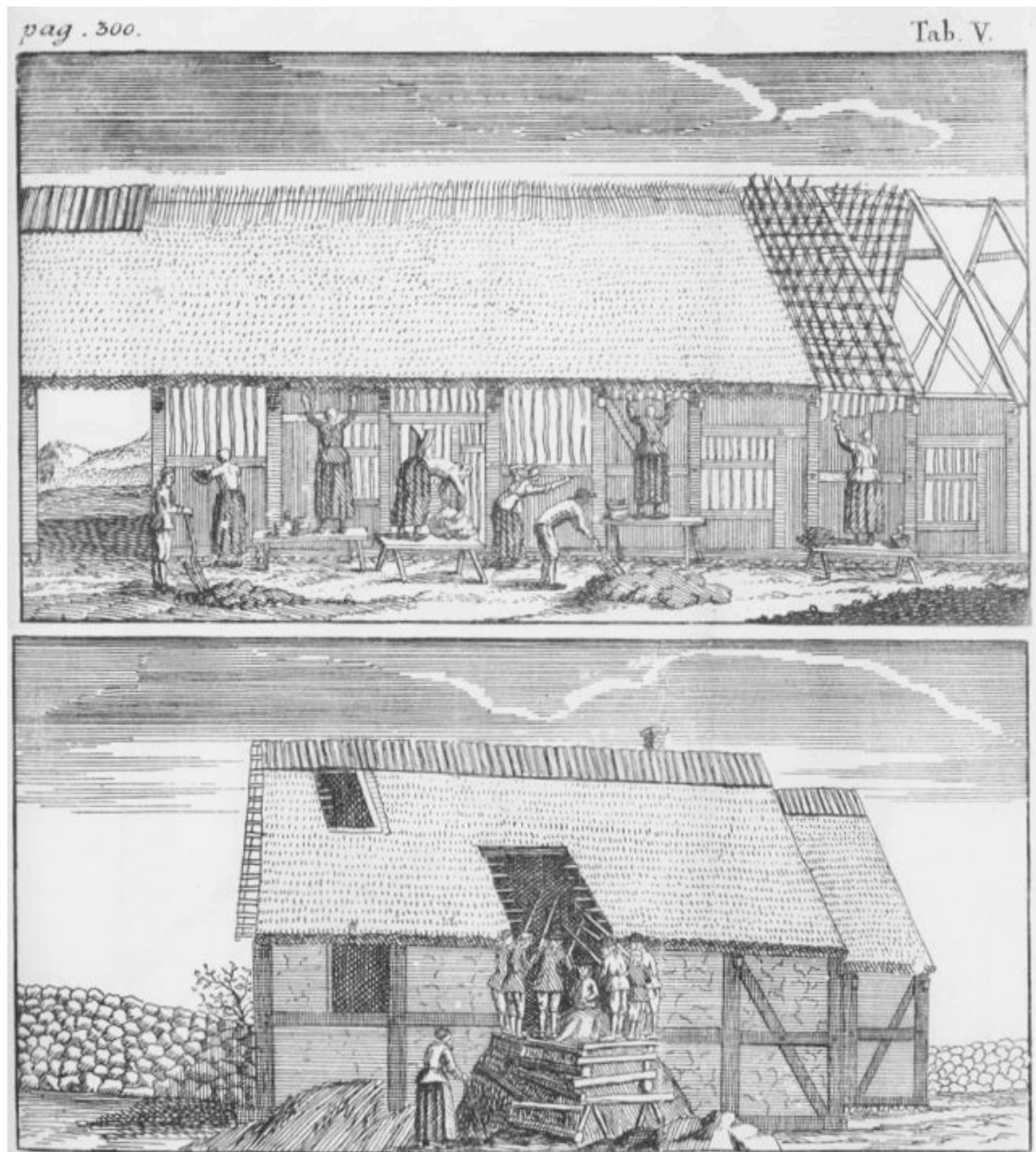
"ALBO-HÄRAD kallades denna trakten,.....HUSEN voro här på orten öfver alt bygde med korswerke och hopslagne med ler; hwart och et trä i wäggen hade mästedelen sit eget namn, som bör wäl förstås av häradshövdingar och Synesmän; understa ståcken, som war i stället för syll, kallades fotträ AA: öfwerste ståcken, som låg under takfoten, kallades öfwerträ BB. De ståcker, som stodo peripendukulaira på fotträdet och uppehöllö öfwerträdet, kallades stälpar CCC; deremot kallades löshult DD de twärståcker i wäggen, som gingo midt på wäggen och woro i bägge ändar inhuggne uti stolparna, som allmänt sker uti mangårdshusen; men listoträ EE heta de samma twärståcker på ladugårdshusen, som icke inhuggas i stälparna utan fastnaglas utanpå; snestyfwen kallades stöden i wäggen, som gingo ad angulum acutum ifrån fotträdet till stälpen, nedan för löshultet. Allt detta wirket bestod merendels av ek. Emellan denna byggnad voro perpendikulära stakar eller käppar insatta, emellan hwilka halm eller spö inflätades, mäst av hassel, vid hwilka leret på bägge sidor tillslogs.." ²²

Linnés bild som förklaras i citatet nedan.

"HUSBYGGNADEN här i Skåne på slätten sker merendels på det sätt: Först timras hela huset, så mycket som är af trä, och hugges til på marken, at sedermera på en gång upresas. Syllerne som äro merendels af ek, kallas fotträ och äro fyrkantiga (**Uppå slätten kring Malmø, Ystad och Cimbrishamn, det är på wester och öster slätt efter landets tahlesätt, brukas inga fotträ på bondehus, men stolparna sättas på lagom stor sten, kallas syllesten, så att hvar stolpe har sin sten**). Härpå uprättas stolpar, äfwen fyrkantiga, 10 kvarter ifrån hwarandra, så att hwart wäggrum blifwer 3 alnar. Här ofwanpå läggs läjden (**Eljest öfverträ**), som äro af fur, och stolparne huggas in i bägge ändarna, som kallas nåckas in. Hwart wäggrum afdelas och hophäftas midt uppå med löshult a.a. och på ändarna inglyggas li som stolparne i fotträdet. Snestyfwar b.b. gå slutt i diagonal uti wäggrummen wid hörnen, fästade i hörnstolpen öfwerst, infalsade uti löshultet på dess inra sida och inhuggne i fotträdet, at huset icke skall draga sig. Stafrar eller störrar, tjocka som smala armar, klufna af bokwed eller al, fördela wäggrummen perpendikulairt, öfwantil inborrade i läjden och löshultet och nedantil fästade med en ränna uti fotträdet (**Der som inga fotträ äro, sättas väggstafverna och på sten**).

²² Linné 1751:117f

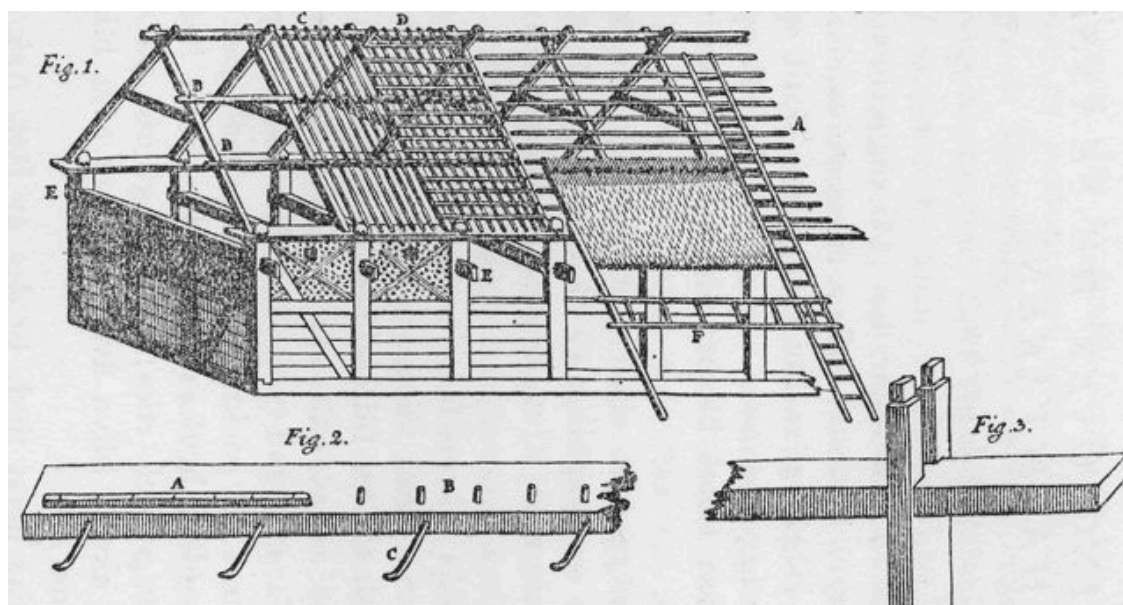

På övre bilden ser man att lerkliningen påförs nedifrån och upp vidare har pigorna en spann stående på bänken så att de kan fukta händerna och därmed undvika att leran fastnar när de gör en första slättning utan verktyg. På den undre bilden ser man sprickbildning på facken. Männen som står på ställningen har träsvärd för att slå ut luftbubblor ur leran när de bygger bakugnen.

Men i städerne, och där som skall wara bättre byggnad, brukas inga stafrar, utan uppmuras wäggrummen med tegel e. Leret trampas med oxar eller hästar och blandas wäl med halm och sand. När leret således är ältadt, föres det till huset. Qwinfolkenes göromål är att klena wäggarne, och manfolken äro endast deras handlangare, då qwinfolken taga up leret såsom deg, och läggat emellan stafrarna, packa det wäl tilsammans omkring stafrarne och slättadt med händerna, då alltid en piga står innanföre och en utanom, at wäggen må blifwa jämn på båda sidor. Ugnen muras undertiden af tegel men ock ibland bara af ler och halm eller sådant bruk, som nyss är omnämnt. Sedan är illen eller botten af ugnen är lagd helt jämn och fast upföres ugnen utanför huset af lerbruket utan sten (På få ställen, men obränd ler, slagit i murstens form, kallas råsten, brukas mycket så till ugn som skorsten hoos allmogen.); då manfolken med stora träswärd hugga bruket wäl tillsamman samt lägga halm emellan hwar flod och med swärdens arbetande få ugnen helt fast, hwilken straxt eldas och brännes hård (Detta lærer skiedt, då kappan pålugges: det är då ugnen tückes med tiokt ler). En karl står merendels in i ugnen, att jämka så att han blir wäl uphwältder, då 4 å 5 stå utanföre (vide tab.).

Taket består först af sparrar, som äro hopfogade wid ryggåsen, då de kallas spännen. hwart par af sparrar är ofwantil hopfästade med en hanbjälke, som går innom taket. Läkten i.h. ligga horizontalt utanpå sparrarna, hwilka med dem fastspikas, och äro flata tälgde, merendels af tall; de äro köpta tolfewis af Gyngarne (*äfven från Norra häradsboar*), där de wäxa. Men där som de icke hafwa läkten, där raflas taket g. hwilket sker med så kallad rafwel l. eller långa och smala alkäppar som hummelstörar, hwilka läggas längs och twärföre på taket och bindas ihop i hwart kors med widjor. Halmtaket lägges ofwanpå rafwelen eller läktet, då halmen utlägges hela stigen öfwer tre wäggrum, uti et lag i sänder och jämkas nedan til eller slås jämnt med et bräde, som har handtag k. och är inunder räfladt. här ofwanpå läggas raften, som är et långt hasselspö, hwilken på halmen bindes med widjor, som trädas igenom halmen innom läktet eller rafwelen och bindas hårdt tilsammans, at halmen sitter helt fast. Wid hwilken täckning några bönder äro mycket förfarne, hwarigenom här i landet göres de bästa halmtak i hela riket. Öfwerst på ryggåsen lägges lös halm och därpå torv af 6 alnars längd eller ock tång; då måste korssträd eller ryttare läggas öfwer tången. Gafweln under taket är merendels i Skåne af ris,²³ som är tagit af gråvide. Luckorne för fönstren äro merendels skottlukor, som nedskäppas under fönstret, förnämligast därföre at rumet emellan fönsteröppningarne är så smalt, at luckorna icke kunna hänga på sidorna.”²⁴

Leches uppsats i Kungliga vetenskapsakademins handlingar var främst avsedd att beskriva hur de skånska halmtaken lades. En del intressanta uppgifter angående stommen kom ändå med och dessutom illustrerades hans uppsats med en trovärdig avbildning av ett korsverkshus. Där detaljer som lejdernas rektangulära tvärsnitt och stickbjälkarnas placering en bit ner på stolparna framgår med tydlighet. Fottränans förbindning med hörnstolpen är en detalj som ser tveksam ut och att taket har både läkt och ravel som underlag för halmen är endast för att illustrera olika exempel.

”Et Hus af 12 binnigar har 11 väggerum, och 12 par sparrar. Spänne kallas rummet, emellan 2 par sparrar. Några giöra för fattigdom skull spännen bredare än väggerummen, hwarigenom de väl spara några sparrar; men taket blifwer derigenom desto swagare. 2 Emellan hwart väggerum, eller par sparrar, äro 3 alnar; altså blifwer en byggning af 11 väggerum 33 alnar, eller 1 ½ qvarter mer, i anseende til hörnstolparnas halva tioccklek.”²⁵

²³ På Bondrumsgården, Albo härad, finns en enrisgavel från 1820-talet bevarad eftersom den byggdes in på 1850-talet (Melin 2008).

²⁴ Linné 1751:300

²⁵ Leche 1746, ytterligare ett citat redovisas under kapitlet ”Utvändigt skydd”.

*"Til slut wil jag allenast nämna et ord om korswärks Murar, som wore tilönskandes, at man aldrig hade tänkt på, ty om de hafwa någon nytta i anseende til det lilla rummet de intaga, och hastigheten at dem upbygga, så swarar den ei emot den faran, som de äro underkastade af Eld; och man kan med skäl kalla dem tillagade Blås: Sedan äro de och aldrig fria från drag, emedan så snart fylningarne begynna at torka, så skiljer sig Murningen ifrån Upståndarne och Twär- Stäckarne, så, at dagen skiner igen m alla Wäggar. De som wilja bruka sådane Murar til Uthus, böra derwid taga i akt, at underlags Biälkarne, böra ligga så högt öfwer Jorden, at ingen fuktighet kommer på dem, ty eljest rutna de snart bort, och Huset ramlar öfwerända."*²⁶

*"Korsverks-husen hafva dessutom den olägenhet med sig, at de aldrig äro fria ifrå Väderdrag, hvilket däraf kommer, at så snart väggarne begynna torka, så skiljer sig murningen ifrån upståndarne och tvär-stockarne, så at dagen skiner därigenom. Här vid torde vi dock få märka, at, för någon besparing skull, kan korsverke uti skiljo-väggarne, som stå under tak, brukas; men gråstens-foten måste dock läggas under fotträ till en aln vid pass, annars siunka skiljeväggare, vanskapa rummen och minska styrkan." "Hvad nu korteligen om korsverks-byggnaden är anfödt, kan äfven lämpas på vår vanliga trähus-byggnad, hvars väggar snart nog taga röta och sönderspricka; i synnerhet som virke, nu för tiden, där til tagas, utan afseende, om det är moget, i rättan tid huggit eller icke."*²⁷

I en skrift från 1766 med beskrivningar på hur allmogen bör bygga sina hus, beskriver Carl Wijnblad hur en bostadsbyggnad för ett halvt hemman bör uppföras i korsverk. Även om det beskrivna huset skiljer sig från de skånska så avslutas kapitlet med följande citat:

*"Jag håller för onödigt at föreslå sådane korswerkshus, som i Skåne och på utrikesorter brukas, bestående af flätwärl, öfwerdragit med halmblandat lerbruk, emedan denna art af byggnad här i norra delen af Sverige skulle hafwa föga bestånd, och där de uti södra orterne brukas, äro de förut nogsam bekanta."*²⁸

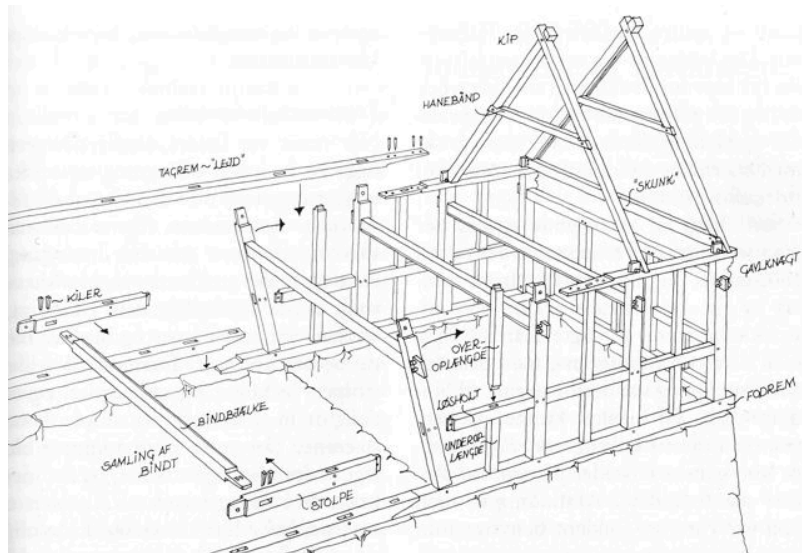
I handlingar Af Christianstads Läns Hushållningssällskap, häfte 3, 1817 skriver G. A. Thome följande om korsverk i Vemmerslövs socken: *"...Byggningsättet i denna ort är det uslaste av allt. –Allmogens hus uppföras av timmer och lera på det sätt, att stolpar, merendels av boke eller furu, uppresas 3 å 4 på varandra, ofta till byggnadens halva höjd, uppstaplade stenar, olika för varje stolpe, om ej bättre kan åtbära, och utan att sammanbindas av fotträ, blott sammanhållna av på sidan fastnaglade träd, och takresning i förhållande därefter. – Väggarne bestå av insatta stakar, vari invrides halm, som sedan beslås med lera– Lerslagningen måste i vanlig ordning varje år och ofta efter varje regnskur förnyas och de på stenar uppsatta stolpar strida snart på flera håll och giva husen ett det mest obehagliga utseende; och icke heller äro dessa hus särdeles varaktiga, emedan icke sällan hus höres vara omkullblåsta; men också finnes inom socknen inga andra byggnadsämnen än dålig lera och halm samt tegel från Sophielust, vilket senare få finna sin fördel vid att gagna, då det kan erhållas, vilket icke heller alltid inträffar."*²⁹

²⁶ Cronsted 1741:20

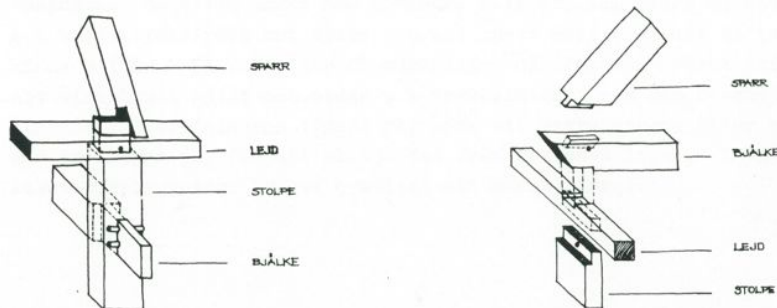
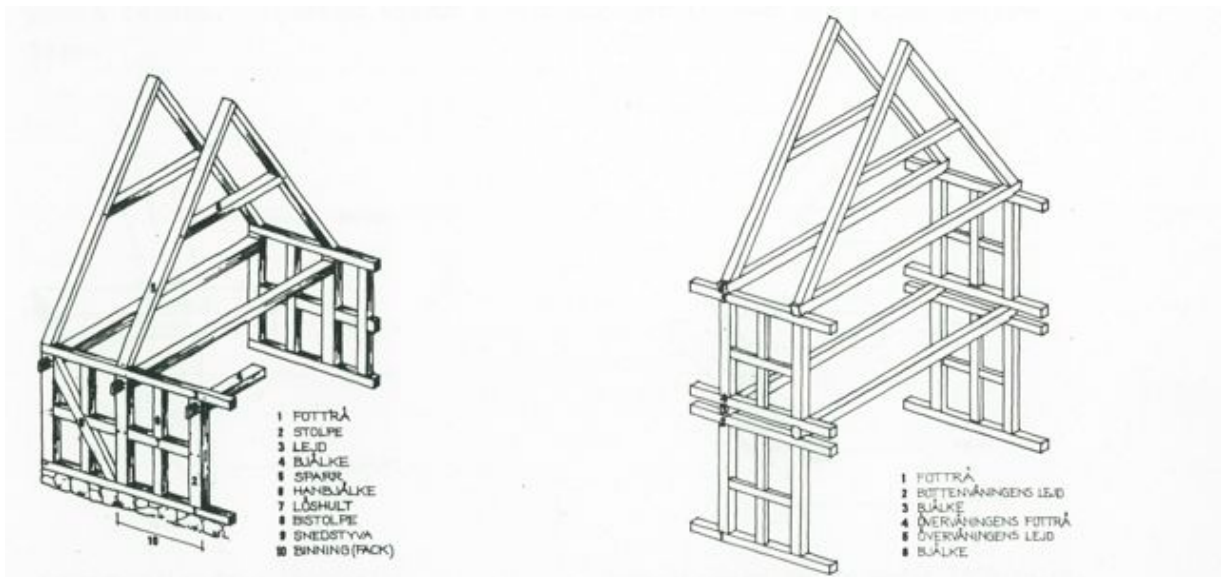
²⁷ Sandell 1760:25

²⁸ Wijnblad 1766:41

²⁹ Minnhagen 1973:35f

Skiss som visar hur korsverkshusen på Bornholm ofta är uppförda. I stort överensstämmer detta med exempelvis Bondrumsgårdens boningslänga i Albo härad. Beteckningarna är delvis annorlunda och på Bornholm saknas snedsträvorna i hörnen. Notera att när stickbjälkarna (bindbjälkarna) är placerade under lejden så reser man varje bockpar för sig före lejdens påläggning. Många yngre korsverkshus har bindbjälkarna placerade ovanpå lejden vilket medför ett helt annat tillvägagångssätt vid resningen av stommen. Illustration efter Larsen 1993:67.

Till vänster äldre konstruktionssätt där stickbjälken är ingluggad i stolpen och sparrtån stödjer sig på stolpens tapp. Till höger modernare lösning där bindbjälken ligger ovanpå lejden och sparrn fixeras med tapp i glygghål i bindbjälken. Observera att högra bilden visar en oproportionerligt liten lejd och grov sparre samt att stolpens tapp vanligtvis är mittplacerad och har en fals även inåt. Bilder efter Knutsen 1980:28.

Nedan följer utdrag ur tullskrivaren Magnus Petter Hjelmbergs hyllningstal, från 1789, till de skånska korsverkshusen som enligt honom är ett byggnadssätt som sparar skog och arbetskraft, är positivt för folkmängdens ökning och närapå lösningen på alla tänkbara problem. Han jämför även timmeråtgången mellan ett skånskt och ett svenskt hus och kommer till slutsatsen att av timret till två svenska timmerhus kan man bygga fem skånska korsverkshus. **"Beskrifning på Skånska byggningssättet, i afsigt til skogarnes besparing och folkhopens förökning."** "Skåne, et landskap, både känt för skoglöshet och at inom sig hysa och afkasta de härliga produkter, lærer för mig blifwa det ojäfagtigaste bewis i detta ämne....den stränga tuktmästaren Nöden, har lärt detta folk, på alt sätt hushålla med sina skogar, och i stället för at upföra sina hus af träd, hafwa de måst tilgripa dem at lera; konsten har sedermera lärt dem at både bygga täta wackra och waraktiga hus, som öfwer alt ses på prästegårdar och boställen, hwarest man gör sig mera mån derom, än Skånska allmogen:" "Emellan stolpar och snedstufwor, brukar skåningen sätta, rätt upp och ned 4 tum ifrån hwarandra, runda eller fyrkantige stakar, hwilka hugges runt omkring med goda hugg, på det sättet, at spånen derefter sitter qwar, för at desto bättre fästa och sammanbinda leret, som emellan dessa stakar fastslås; Leret arbetas således: Det tilredes och ränsas först, hwarpå det med watten hopältas, til dess det blir lagom lent, at för flera par oxar kunna genomtrampas till botten, sedan lägges på denna tilredda lerälta, någon lös halm, för at med leret arbetas ihop, som gör det sammanbindande, derefter upkjöres oxarne at trampa och tilreda leret til dess det blir bra segt: Ju mera leret blir på detta sättet arbetat, desto bättre och segare, och då detta för sig gått, sker lerslåningen, som man det på Skånska kallar, eller wäggarnes upsättande, medan leret är mjukt, af flera Qwinkön; (som göres på en dag) ty det är deras lott upslå wäggarne, och karlarne bära leran til dem, då en person är inom och en utom för hwarje wägg, at beständigt möta hwarandra med leret och wrida samt hoppacka det omkring stockarne: Wäggen således upförd slätas med tilhjelp af watten, hwilket ständigt brukas, at deruti doppa hwarje lerklimp, som inlägges i wäggen, hwarefter den får torrka och hopsjunka, då de springor som upkomma deraf, ofwantil på wäggarne, med annat ler, måsa eller kalk göras täta: Sedan slås kalk utan tilblandning af sand, på det sättet, at 2:ne karlar slå hela dagen, på en bänk med kylfwor, som äro skodda på ändan: kalken dyftas först med watten i bänken, då den slås tils han blir torr och börjar damma, då den åter dyftas, och så fortfares hela dagen med kalkslåningen, sedan blandas denna up med watten och med kalkborste påstrykes wäggarne, när de blifwit wäl torra, innan och utan flera warf; och sjelfwa stolparne öfwerstrykas med tjära och rödfärga, at bewara dem från röta. En wägg på detta sättet upförd, är både tät och dragfri, ty kalken afhåller wätan och motstår slagrägn." "Inredningen skjer på wanligt sätt med dörr och fönsterposter, utom det allmogen nyttjar lergolf, i stället för trä, som skogsbristen wållar" "Jag får ock här anmärka, det jag i Skåne, der upfödd ut sådan af mig här beskrifwen byggnad, hwilken hålles warm med mindre eldning, aldrig frös så mycket i 20 år, som i Westergöthland på 10 år, uti hvars byggnader, man ständigt är exponerad för drag och slagrägn om höst och wår" "Det enda som fördomen kan invända, är at upländningen tror, det lerwäggar ej äro waraktige: De hafwa så wida rätt, när en dålig byggnad i Skåne, ses med nedfallna wäggar, kan man ej derom ej fatta annat begrep, men jag försäkrar, et hus på detta sättet byggt, som jag här beskrifvit, skall wara likså bastant, som trähus, hwilket är försökt, at förtiga det wackra utseendet af en hwit wägg och röda stolpar, samt undgå de ohygeliga insekter, wägglöss, som alltid innässla sig i trähus. Nu får man se, om intet Skånska byggningssättet förordsakat dessa inwånares folkstyrka och förmögenhet." "...Skånska byggningssättet besparar således först och främst skogarne, byggnaderne göres lindrigare; och då detta kan wärkställas, skall nödwändigtwis följa folkmängdens förökning, genom tidige giftermål, hwilka härigenom sättas igång, när hindren äro undanröjde, och dermed är upodlingen äfwenledes hulpen, 3:ne förmåner, som gör hela Sweriges styrka och wälmåga, som jag förmodar hafwa bewist."³⁰

³⁰ Hjelmberg 1789:55ff

Olika typer av fackutfyllnad

Fackutfyllnaderna har varierat på olika orter men även på samma byggnader. Det är många faktorer som spelat in som till exempel: lokala traditioner, materialtillgång, ålder på husen. Här finns endast möjlighet att ge några exempel på olika lösningar.

*"I de äldre husen från förra hälften av 1800-talet utfylldes träverket med sammanäktad lera och halm, ytligt avjämnat med lera och ytterst kalkstruket eller, vilket var mycket vanligt på 1800-talet klätt med halm. I senare tid kläddes ofta dessa väggar, liksom de där korsvirket var utfyllt med lersten eller "paddersten" i kalk och lerbruk, med bräder och vittade, eller med bräder på lock. Hus byggda vid slutet av 1850 talet kunna vara uppförda av olika material för de olika längorna. Så är här hos oss på no 5 Svenstorp Skurup, av de 1859 uppförda husen är boningslängan grundmurad med tjocka murar av råsten=lersten och utvändigt delvis tegel med gesims upptill, den ena uthuslängan, stall och logbyggnad, klinta väggar med korsvirke och väggastakar och den tredje, korsvirke med paddersten och tegel som utfyllnad, har inrymt övriga ekonomiutrymmen. Det visar att vid denna tid all slags material användes samtidigt. Utfyllnaden var ofta, när murverket doldes på något sätt, ömsom rå-ömsom bränd tegel beroende på hur utsatt för oväder och vind platsen var. Även småsten, som satts i lerbruk användes" " Det sista hus där jag hört att man uppförde kline-väggar, var ett husmanshus på no 24 Skurup någon gång på 1880-talet, men då var bruket så pass bortlagt att man måste anlita de äldre kvinnorna för att få reda i arbetet."*³¹

Olika fackutfyllningar på Blåherremöllas boningshus. Till vänster lerstakar som varit lite för smala för hålen i löshultet och därför kilats fast. Till höger ett underfack med lersten och ett överfack som förefaller ha lerstakar. Foton Björn Rosenberg.

T.v. Blåherremölla har även så kallad halvbålekonstruktion där nedre facken är fyllda med skiften och de övre med lera. Notera de två överfacken till vänster som skyddats med påspikade brädlappar som därefter avfärgats med både vittning och rödfärg för att smälta in. Fotot taget på 1960-talet, från Gärd's härads hembygdsförenings arkiv. T.h. Fack på Bondrumsgården där lerstakarna ersatts med begagnat tegel som ej murats i förband.

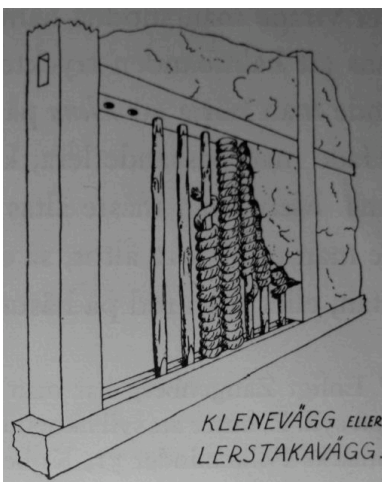
³¹ LUF M 8136. Sagesman Ellida Ohlsson född 1889 i Skurup Vemmenhögs härad.

T.v. En variant med lerstakar som har halmrep glest invirat efter att stakarna satts, jämför med citat från 1817 nedan. Foto från återuppbyggnaden av Dörrödshuset på Frilandsmuseet i Kongens Lyngby.³² T.h. Holmana St Olof sn. Albo hd. Korsverk med fältsten i facken. Efter Nilsson 1903.

T.v. Björstorp, Brösarps sn., Albo hd. Ovanfacken är såkallade sprödaväggar. Efter Nilsson 1903. T.h. Aleboda, Åhus sn., Sprödaväggar utan kline, de flätade vidjorna är klyvda som på korgar, LUF:s arkiv.

T.v. Brödåkra, Ysby, Halland. Efter Sandklef 1953:61. Vägg med horisontella stakar med virat halmrep av den typ som i Skåne kallas för klibbstakar och som även påträffats i innertakskonstruktioner av undertecknad. Mitt. Foto på dylik klibbstake i korsverk på gård i Goentorps by, Kvidinge sn. LUF:s arkiv. T.h. Detalj av annat fack på samma gård i Goentorp som istället har sprödavägg av vidjor som ej klyvts, LUF:s arkiv.

³² Fotot är tagit ur Michelsen 1971.

T.v. Korsverksvägg med snedstyva och fackutfyllnad i form av otuktad sten, Gamlegårdsvägen, Alunbruket, Christinehov. T.h. Ett fack på Bondrumsgårdens hölada återuppbyggs med nyklyvda bokstakar som står direkt på stenfoten och uppåt är inträdda i hål på löshultets undersida.

Bilder från hus i Gringelstad, Norra Åsums s.n. T.v. i förgrunden ligger en kort lerstake med välgjord tapp till hål i undersida lejd/lösholt, nedkant spetsad längsledes för att passa i ränna och fjäll är huggna för att leran ska fästa. T.h. Vissa fack hade horisontella trästakar med glest virat halmrep. Istället för hål och ränna hade här lister spikats på stolparna på samma vis som på falskt skiftesverk.

Bild från samma hus där falskt skiftesverk utvändigt klätts med vass som hölls fast med påspikade hasselkäppar.

Arbetsorganisation

En av frågeställningarna syftar till att besvara vilken eller vilka yrkeskategorier som traditionellt utförde lerarbeten på landet och vem som uppförde korsverksstommen. I frågelistsvaren framgår det med tydlighet att det inte var professionella murare som lerklinade, tillverkade och murade med lersten eller gjorde lergolv.³³ Vanligtvis var detta en uppgift för drängar och pigor. Uppteckningarnas uppgifter styrks av litteraturen i ämnet³⁴, från 1700-talet och framåt, samt av traditionsbärarna Gunnar Malmberg och Erik Perssons uppgifter. Angående stommens uppförande ger källorna beskedet att en timmerman avmärkte timret men att det därefter var drängar som skötte upphuggningen och uppförandet av stommen. Det kan vara en av förklaringarna till varför många korsverksstommarna förefaller att vara uppförda med en lägre noggrannhet än timmerbyggnader i norra Skåne.

Drängarna bär fram den på marken ältade leran till pigorna. Pigor skymtas även inne i huset då de arbetade i par. Timrans bindbjälkar är inte utritade och fotträ verkar inte finnas. Bilden har stora likheter med Linnés bild, vilket gör det sannolikt att konstnären haft tillgång till denna. Bland annat står kvinnan till vänster i samma, något märkliga, arbetsställning som två av kvinnorna på Linnés bild. Målningen är gjord av Carl Conrad Dahlberg (1805-1870). Efter Werne 1993.

”Skall någon nybyggnad ske, att flera binner i nytt hus bygges, är stor anstalt, men det går ock fort därföre merendels, alla männen i byen äro i några dagar och hugger timmeret samman, sedan timmermannen det avmärkt;³⁵ och emedan männen hava denna förrättning, skola drängar och gossar grava ler, köra det fram och ältä det, så att lerväggarne kunna slås upp, så snart längan är rester. Vid en så stor akt äro alla i byen sysslosatte, männen sätta stavrar, varpå leret ska fästas, pigorna skola klena leret på väggarne, drängarne skola bära leret till pigorna, alla gossarna skola passa upp drängar och männen, därföre få de gille, hustruerna äro var för sig sysslosatte hemma att tilreda förning eller matkorg, som de skola hava med sig till ler- eller klinegillet, som det av dem kallas.”³⁶

³³ Ett troligt undantag är bakugnar och eldstadskomplex som kan ha ansetts för komplicerade att utföra själva.

³⁴ Se exempelvis Linné 1751 och Hörlén 1914. En dansk uppteckning från 1789 anger ”...kliining og slikt forettet ved godsets bønder.” Lerche 1987:82 samt att murarmästaren uppförde skorsten, bagarugn och galt a.a: 152.

³⁵ Avmärkning innebär att timmermannen markerar var urtag och tappar ska göras.

³⁶ Solberg 1915-16:402. Solberg levde mellan åren 1725-1779 och skrev om folklivet på söderslätt. Texten publicerades först 1915-16 med en inledning av Bert Möller.

”Omkring 50 à 60 personer äro uppbudade och ha infunnit sig att biträda vid gårdens timring. Varje dräng- ty det är han, som skall hjälpa till - har med sig till detta arbete hammare, hovtång, huggjärn, yxa och såg. Kan han ej använda dessa verktyg, anses han ej vara en ”riktig” dräng. Vid ”midattan” är allt timmerarbete färdigt.”³⁷

”Till träarbetet lejde man en såkallad ”huggeman” som var insatt i byggnadsarbete och utförde upphuggning av timmer samt snickerier med tillhjälp av gårdens folk, vilka lite var på den tiden kunde utföra mer och mindre snickeriarbete.”³⁸

”Det var nu dags att buda till lergille, om vilket byns ungdom i förväg hade hållit sig noga underrättad. Till varje binning, tre alnar bred och 3 ½ alnar hög, brukade det vara 1 dräng och två pigor.”³⁹

Tid för lerarbeten

En faktor som kan påverka resultatet är när på året man utför lerarbete. Som första citatet nedan visar gjordes arbetena på våren då det är svalare än på sommaren vilket innebär en långsammare torkning med mindre risk för sprickbildning som följd. En ytterligare fördel är att leran har hela sommaren på sig att torka ut. När väggarna väl var torra kunde de skyddas på hösten. Lersten har även gått bra att tillverka på hösten enligt efterföljande citat.

”Tiden för byggnadsarbete var på våren sedan vårarbetet undanstökats och började vid solens uppgång och slutade vid solens nedgång, med 1 ½ timmas uppehåll för middag och middagsvila.....När så hösten kom och man var färdig med höstarbetet var det till att ombona de lerklinta väggarna så att inte regn och snö förstörde lerkliningen.”⁴⁰

”Den bästa tiden at slå Tegel är Höst och Vår, af orsak, at Teglet torkar mycket jämt, och ei så hastigt som om Sommaren, då den mäst sönderspricker, af den starka värman, som griper förhastigt an den ytra delen af Teglet, då den inre ei har fått tid at torka efter, som förorsakar denna söndersprickning, och gör Teglet odugeligit...”⁴¹

Val av lera

De akademiska skrifterna behandlar ofta lera som är lämplig för tillverkning av bränt tegel. Det är sannolikt att det ställs helt andra krav på lera till tegelstenstillverkning som ska säljas än vad som krävs när lerstenar ska tillverkas för eget bruk vilket påpekas av Åkerrén, se citat nedan. Trots detta ser undertecknad en poäng i att ta med dessa akademiska beskrivningar som ett komplement och en jämförelse till de beskrivningar som getts av traditionsbärare. En intressant detalj är att dessa påpekar att leran bör grävas upp för att frysa sönder vilket inte traditionsbärarna förespråkar. Traditionsbärarna Erik Persson och Gunnar Malmberg beskrev hur lokal lera användes oavsett hur bra den var, givetvis tog man bästa möjliga men man fraktade inte lera långt. Vid tillgång på bra lera slapp man tillsätta grus vilket var tvunget om den var för fet.

”Ett allmänt prof af gådt leer till tegel ähr detta, att iu högre leeret finnes öfver siölaggen, iu bättre, men iu diupare derunder iu sämbre. Det kan hända att bästa leeret består i hårda klimpar som snarast ähr att många eller trampa, men så kan det hiälpas der igenom att det gräfves up seent på hösten i små höggar att frysa om vinteren, ty der igenom går leeret sönder till löös mull. Att många eller bråka

³⁷ Hörnlén 1914. Hörnlén beskriver förhållandena vid skiftet 1860 så det berättats för honom.

³⁸ LUF M 4117. Sagesman Jöns Kristiansson född 1859 i Fågeltofta, Albo härad.

³⁹ LUF M 12105 Sagesman August Mattsson född 1874 i Borby, Ingelstad härad.

⁴⁰ LUF M 4117 Sagesman Jöns Kristiansson född 1859 i Fågeltofta. Albo härad.

⁴¹ Cronsted 1741

leer, ähr väll det gamla maneret med trampning gådt, men om leeret fodrar mycken sand särdeles grof, som ähr bättre än grann, då far oxarna illa med sina fötter."⁴²

"Det bästa Teglet blifver det, som giöres af Blå-Ler och Sand, särdeles då Leran är hård til at arbeta, då man måste gräfva henne up om Sommaren eller Hösten förut, at låta henne blifva väl igenom blött af Regn, och mörfusen af Kiöld om Winteren, som giör henne helt tienlig at tilvärka godt Tegel af Sanden bör vara tagen på höga och torra Backar, så at, då man rör vid Sanden bör den rasa och rinna, bör och icke vara mycket fin... Sanden som man vil bruka til Murning bör vara tagen under Jorden, den man kan kalla Grop-Sand, hwilken ei är med Jord beblandad, utan består af stora Korn och Flintslägte, och bör skrafla då man det tager emellan händerna, som är tegkn at ingen Jord är der ibland."⁴³

*"...Byggnings sättet i denna ort är det uslaste av allt..... men också finnes inom socknen inga andra byggnadsämnen än dålig lera...."*⁴⁴

"Mo tjenar i synnerhet til fyllning under golf, äfven til bruk uti spisar och til tegel, då han är af den röda, blårandige och lerhaltiga slaget; ty den har, som flere dess kjännare anmärkt, någon limaktig halt af fetma, dock icke til et sådant öfverflöd, som den vanlige leran....

Lera brukas i synnerhet på trossbottnar, under golf, och på skullverke i kjällrar påstruken. Med lera och tång eller ock halm intrampad, brukar Skåningen at lerslå sina hus. Han betjenar sig ock utaf speklara til golfuti sina logar."⁴⁵

"Lertag och prof på dem. Ej sällan träffas lerbäddar, af Naturen så utblandade med sand, att hvad som deraf formas, kan torka utan sprickor; då sådant icke inträffar, måste konsten besörja tillblandningen."⁴⁶

"Lämplig lera togs på egen eller på grannens mark eller på grus- och lertag."⁴⁷

Gräslera

Citaten nedan visar att det ställdes högre krav på den lera som skulle brännas till tegel. Men även att åsikterna om den ytliga så kallade gräsleran gick isär.

".. i allmänhet träfas leran oren, ofta blandad med sandmo eller förruttnade ämnen ur växtriket. Den kallas då gräslera eller skogslera, upplöses af watten och faller sönder då den utsättes för wäderlekens åverkan. Dylig lera kan svärligen begagnas till uppförande af hus; och wäggar deraf byggda hafwa ingen waraktighet."⁴⁸

"När leran, som är att tillgå, oblandad, icke visar särdeles sprickor under torkning (den så kallade gräsleran, m. Fl. är sådan, fasten den för otillbörliga tillsatsers skull, är otjenlig till brändt tegel) så sönderbråkas den enbart i banan, och derpå tillsätts vexterna; ty hvar och en jord-massa, som blott efter torkning icke blir lös, kan anses fullkomlig till lerhus; emedan den ej behöfver uthärda bränning."⁴⁹

⁴² Polhem 1947:152f

⁴³ Cronsted 1741

⁴⁴ Minnhagen 1973:35f. 1817 skriver G. A. Thome om korsverk i Vemmerslövs sn, längre citat finns under kapitlet Korsverk.

⁴⁵ Leche 1760:48

⁴⁶ Åkerrén 1811:15

⁴⁷ LUF M 12105 berättat av August Mattsson född 1874 i Borrby, Ingelstad härad.

⁴⁸ Anonym 1854:238

⁴⁹ Åkerrén 1811:23

Ältning av lerbruket

Litteratur och frågelistsvar visar att man grovt kan dela in ältningen i två grupper:

- Ältning på marken med oxar eller hästar
- Ältning i lave med handkraft eller trampning

Man kan tänka sig att ältning med djur använts vid större arbeten och ältning i lave vid reparationsarbeten. Det är även möjligt att ältning i lave är ”modernare” och inspirerats av kalktillredning där man inte använder sig av djur som trampar bruket. Men redan i de äldsta här presenterade källorna beskrivs de två tillvägagångssätten parallellt. Likaså har bägge sätten brukats in på 1900-talet vilket bekräftas av intervjuer gjorda av undertecknad och Bo Swensson.

Åkerrén beskriver 1811 hur det vanliga bruket att älta lera med hjälp av oxar som vandrar i blandningen ger dåligt resultat samt riskerar djurens klövar. Vidare skriver han om hur viktigt det är med väl blandad lera till lerhus och avslutar resonemanget på följande vis: *”De fel jag ännu sett, och förmodeligen de flesta fel, som å lermurar upptäckas, synas tydeligen härleda sig från felaktig massablandning och beredning.”*⁵⁰

*”Man lade ”bås” (halm) vilket man hackat sönder, bland leran och bearbetade detta till ett murbruk som kallades ”lerälta”. Att älta samman leran brukade man trampa samman denna och ibland red man runt med en häst tills man fick det önskade resultatet. Leran skulle vara smidig och fast.”*⁵¹

*”...jag har varit med om att älta leran med hästar. Flera lass lera hade hämtats i lertaget och så red vi båda pågar runt med hästarna i leran, tills den fick lämplig konsistens. Att ”ria älta” tog ½ dag innan den var smidig nog att handskas med.”*⁵²

*”Det ankommer allenast på arbete, at bruket wäl sammanarbetas i lafwen, då man kan wara försäkrad at få fasta och wäl sammanbundna murar.”*⁵³

Nedan följer två citat som innehåller intressant information om att man lät lerbruket stå och dra för att få rätt konsistens:

*”I god tid före byggnadsarbetets början körde man hem leran och lade upp den så nära den blivande längan som möjligt. Den lades ut i en ”rås”, 1 aln hög och 9-10 alnar bred och så lång som kunde antas vara behövt för de blivande ytter- och innerväggarna. Därefter begöts den med vatten, varpå flera par oxar drevos in i lerhögen och oupphörligt påföstes, så att de ideligen måste trampa runt, runt i lerälta, vilken ständigt skyfflades in från sidorna av flera man, som samtidigt hindrade oxarna från att komma ur älta. Det var inte ovanligt att flera av oxarna fingo klövarna fördärvade och blevo arbetsodugliga för lång tid. Även hästar kunde användas till att trampa leran och redos då vanligen av någon pojke. Under det att oxarna trampade inblandades lerälta med långt skuren hackelse av råghalm. Då massan slutligen hade fått den erforderliga smidigheten uppskyfflades den till en ca två alnar hög ”rås”, vilken täcktes med halm för att inte torka på ytan. Leran skulle nämligen nu ligga orörd i åtta till fjorton dar för att erhålla den riktiga konsistensen.”*⁵⁴

”Omkring ett par dagar före tiden, då ”lergilled” skall stå an, har Måns Persson anmodat en ”snes” åboar att hämta lera från byalagets lertag. Den framforslade leran lägges i 4 högar utanför timran och i 2 inne på gårdsplanen samt utbredes på cirkelformiga ytor i en tjocklek av 2-3 kvarter. Sedan bliva de ytterliga ombedda att sända sina drängar och hästar till nybygget för att ”trampa” ”lerälterna”. Fyra drängar med fyra par hästar ställas vid varje ”lerälta”. Drängarna sätta sig på

⁵⁰ A.a. 21ff

⁵¹ LUF M 4117. Sagesman Jöns Kristiansson född 1859 i Fågeltofta. Albo härad.

⁵² Swenson 2006:153 och muntligt meddelande 2011, sagesman Harald Carlsson född 1906, intervjuad 1985.

⁵³ Wijnblad 1766:11

⁵⁴ LUF M 12105 berättat av August Mattsson född 1874 i Borrby, Ingelstad härad.

*hästryggen och rida av och an, fram och åter i "lerältan", Först trampas lera, under det "ältan" är torr, till dess den bli fint sönderdelad; sedan – när den blivit begjuten med vatten – trampas den till en seg massa; därpå – då den blivit beströdd med gammal halm, takbloss, hackelse eller agnar – få hästarnas förnyade trampningar förena lera och halm till fast och starkt bindande massa. Mot kvällen rida drängarna i kapp till kalvsmosse och rentvätta hästarnas fötter från vidhängande lera, och sedan rida de "väjalu" hem. Dagen efter detta arbete får lerältorna, höljda med halm, stå att fastna eller "struna".*⁵⁵

I följande beskrivning från Halland anges dock att lera måste användas genast: *"Hade man passande lera, kunde man använda den oblandad när man skulle klena väggarna. Men lera måste ältas väl först, och alldenstund det var fråga om stora mängder, lade man upp stora älter, så där omkring 10 alnar i genomskärning. Man drev stutar runt i älta, eller man red på hästar, då djuren fingo gå runt, runt, tills älta var genomarbetad av deras fötter. Det var nödvändigt att använda lera genast, så fort den var ältad, och därför brukade man ha bytesarbete. Man samlades från flera gårdar till klenegille."*⁵⁶

*"Arbetet kallades ältning och verkställdes på (i) en särskild stor och bred ho med låga kanter, vilken hette lerback, med ett slags långskaftade små klubbor."*⁵⁷

Wijnblad skriver 1756 att lerbruk till loggolv kunde trampas i en lave och då en lave är ett ganska litet kar får man förutsätta att han menar att det är människor som utför trampandet, se citat under kapitlet golvkonstruktioner. Jämför även med de nygjorda intervjuerna.

Experiment med kalkbruk som är intressanta även för lerbruk:

Vid arbeten på Kalmar slott, utförda 1965, jämfördes tidsåtgången vid olika slags bearbetning av kalkbruk. Manuell bearbetning med brukssлага tog tio gånger längre tid än bearbetning med tvångsblandare. Man konstaterade även ju längre bruket blandades desto klistriga och bättre vidhäftade bruket men krympningen ansågs öka med blandningstiden.⁵⁸ Egna erfarenheter med lerbruk stämmer väl överens med vad som konstaterades i Kalmar 1965. som exempel kan nämnas att de gånger gammalt bruk återanvänts och bearbetats i tvångsblandare har det blivit så fett att vi varit tvungna att tillföra relativt stora mängder grus och halm för att hindra sprickbildning. Vidare har vi fått den erfarenheten vid användning av frystorkat lerpulver att det går åt betydligt mer lera om en tombolablandare används gentemot när en tvångsblandare används för att nå önskad konsistens och smidighet. Vid användande av tombolablandare är lerandelen i förhållande till grusandelen mellan 1/1 till 1/2. Vid användande av tvångsblandare 1/4. Siffrorna får tas som ungefärliga då inga regelrätta experiment utförts. Som svar på frågelistor och ännu existerande byggnader med lersten och lerklining visar så har man många gånger valt att inte magra lera utan använt den som den grävdes upp.

Användning av häst- och kogödsel

Från början planerades att utföra analys av lera från de olika byggnadsminnena då en frågeställning var om man använt sig av häst- eller kogödsel som en ingrediens i lerbruket. Men då det visade sig osäkert om det skulle gå att utläsa ur analysvaren och svar på frågan uppnåddes genom äldre litteratur valde vi att avstå från detta moment. Att gödsel hamnat i lerbruket vid ältning med hästar och oxar är givet och Wijnblad påpekar att detta ibland måste undvikas genom att fekalierna samlas upp på en skovel. När det inte varit viktigt att samla upp gödseln är det dock inte givet att se dessa som en ingrediens. Man kan ha ansett att det

⁵⁵ Hörlén 1914:84f

⁵⁶ Sandklef 1953:62

⁵⁷ Sandklef 1953:19f

⁵⁸ Holmström 1984:42

saknar betydelse för blandningen. De andra nedanstående citaten ger dock vid hand att man vid vissa tillfällen ansett gödsel som en viktig ingrediens. Även om fekaliernas egenskaper i bruket inte beskrivs utförligt är det inte långsökt att man då som nu ansett att bruket blir mer plastiskt och mindre sprickbenäget med gödsel än utan. Det är möjligt att bruk med gödsel blir mer hållbart mot väder och vind men det finns inga belägg för detta i den litteratur som genomgåts.

Det äldsta skriftliga belägget som med säkerhet rör södra Sverige är från 1586: *"Att börja med äro husen vanligen byggda i fyrkant af med knut försedda otimrade stockar....och mellan stockarna bestrukna med lera eller kogödsel."*⁵⁹

Wijnblad ger följande beskrivning, se längre citat under golvkonstruktioner: *"..hwad golfwet i Tork-Rijan widkommer, så belägges det antingen med wäl bränt tegel. Eller stampas af ler, som waractigast skier på det sättet, at spekelera, hästedynga och sand, lika mycket af hwardera trampas och arbetas med watn uti en lafwe"*.⁶⁰

Wijnblad ger ytterligare ett recept där hästdynga ingår: *"Man tager Spekelera, torr rislad hästedynga och sand, eller stött tegelmjöl, lika mycket af hwardera, brukar och arbetar det med Watn wäl tilsammans såsom krukmarlerera. En liten del häraf upspädas med limwatn til en tunn Wälling, hwarmed Wäggsåten förut anstrykes och derpå intryckes med händerna förberörde lerblandning, litet i sänder, och påökas efter hand, som det kan hinna torka, tills alla såten blifwa upfylta jämt wid wäggarne. De sprickor, som under torkningen yppa sig, tilstrykes, och sidst penslas hela wäggen med den förr omtalte Lerwällingen. Detta är det bästa sätt ibland alla jag försökt, at få en fast Wägglistring, som binder sig med wäggarne tilsammans, deraf äfwen den förmån winnes, at inge ohyra trifwes i sådane wäggar, men anstrykningen måste ske midt i sommaren, så at den widriga luften igenom Fönstrens öppnande snart må försvinna."*⁶¹

Enligt Wijnblad får inte gödsel och urin inblandas vid ältning av lera som skulle brännas till taktegel utan avföringen måste fångas upp med skovel, vid beskrivning av ältning av lera till tegelsten nämns inget om oxarnas fekalier.⁶²

*"Wid stugor märker man, at samma måssåt hackas och tilsmetas med lerbruk, wäl sammanarbetat af ler, sand och rislad hästegödsel, med litet nöthår, lika mycket af alla tre slagen, så blifwa de warma och släta inuti. De större såten upfyllas med påspikade ribbor, och lerbruket smetas ej för tjockt på en gång, utan påökas efter hand, alt som det torkar, och sprickorne tilsmetas. Sidst öfwerstrykes altsammans med en tunn wälling af samma slag. Wid korswerkshus är förut en annan rappning föreslagen, som ock i trähus kan brukas. Jag wil ännu anföra den tredje som ock för fast och god är befunnen. Man tager 3 a 4 mått kalk, alt som han är stark til, 1 mått sågspån, och 1 mått torr kogödsel, som blandas torre tilsammans, och upspädas med starkt limwatn til lagom tjocklek, hwilket bultas och arbetas, at bruket blifwer segt, då det i wäggsåten insmetas, sedan de äro rensade från mossa och hackade."*⁶³

"Hvad gemene man angår, hvilken icke hafver råd och lägenhet at bygga af gråsten och tegel, så kunna dock deras hus därigenom mycket förbättras, om de utan och innan, de måga vara byggde af korswerke eller träd, blifwa med en blandning och riktig proportion af sönderhackad halm, hästgödsel, kalk, lera, sand, nöthår, och sådant dylickt, späckade, sedan i wäggen något blifvit hackat; på det alt detta så mycket bättre må fastna och alltid blifwa qvarsittjande. Detta ser wäl i början mycket

⁵⁹ Kiechel:1893:351 översättning gjord av B. Schlegel.

⁶⁰ Wijnblad 1756

⁶¹ A.a.

⁶² A.a.

⁶³ Wijnblad 1766:42

illa ut; men sedan väggen blir rappad och anstruken, gifver den, et utseende af sten-hus; förvarar verket; friar ifrån väder-drag och qvarhåller värman uti huset.”⁶⁴

”...och till slut är det innan-beklädningsen af lera, sand, kalk, sågspån, lin-skäfvor, gödsel m.m. som skall göra byggningen tät och dragfri.”⁶⁵

En uppteckning från Jämtland som beskriver skogsarbetarnas stugor kring 1800-talets mitt får även vara med: *”..de Grå väggarna, betäckta med en blandning av lera och sand samt hästspilling försökte reflektera värmen.”⁶⁶*

Hur man får rappning att bättre fästa på sten, trä och sot

Vid restaureringsarbeten på Harlösa donationshus i början av 1980-talet hade man problem med sotfläckar som trängde igenom den nya putsen. En äldre man gav då tipset att sotfläckarna skulle gnidas över med kogödsel. Detta provades och fungerade.⁶⁷ Efter egna försök har vi märkt att lerbruk fäster betydligt bättre om man vätar underlaget ordentligt med vatten uppblandat med lera. För att vara säker på att vätskan ”griper” i underlaget är det bra att stryka fast den med en kalkborste. Dessutom finns nedanstående sätt att prova.

”Dernäst öfverrappas wäggen med kalk, sand och ler, som en stenmur. Men på det samma rapning må fastna lika wäl på trä som på sten, så göres en lerwälling, den der förut öfwersmetas och tiltorkas, sålunda: Man gör tunt limwattn, blandat med grovt rågmjöl, sågspån, ler och sand; men tegelmjöl och sand är ännu bättre. Denna blänning smetas på trädet, med en grof pensel, eller en liten mjuk qwast. När detta är tot, rappas wäggen och hwitlimmas, såsom en annan mur.”⁶⁸

”På det rappningen så mycket bättre må fästa sig wid träet, kan framledne Commerce-Rådets och Commendeuren Polheims förslag brukas, som är, at träet hackas och öfwerstrykes med en wälling af limwattn, sågspån, rågmjöl och sönderstött tegelmjöl, hwaruti litet kalk kan blandas. Detta strykes warmt på träet, och när det är tort, fäster sig rappningen derwid, så wäl som wid sten...”⁶⁹

Man märker widare, at murningen ej sker tort, utan bör teglet bestänkas med en murkvast, innan bruket pålägges; hwilket äfwen i akt tages wid fogstrykning och rappning.”⁷⁰

Lerklining, lerputs, ler/kalk- och kalk/ler- bruk/puts

Lerklining från bronsåldern som påträffats i Danmark visar på att man redan då använde sig av flera putspåslag. På flätverk slogs först på en grövre lerklining som innehöll grövre ballast och agnar. Utanpå denna grövre lerklining applicerades ett finare putsbruk som ibland hade annan färg, annan lera eller med kalktillsats. Finputsen vittades och bemålades.⁷¹ Jämför vi bronsåldersförfarandet med de i detta projekt undersökta lerkliningarna från 1800-talet finns en tydlig skillnad. De sentida lerkliningarna förefaller vara uppförda med ett bruk vid ett tillfälle. När man murat med lersten är ett utanpåliggande putslager dock enkelt att urskilja. Lera i kalk och kalk i lera ligger egentligen helt utanför detta projekts ramar men då det beskrivs närmast som ”ler och långhalm” i mycket av den äldre litteraturen har det inte gått att utesluta helt. Vid workshopen på Agusastugan, se nedan, experimenterade vi med ler/kalk och

⁶⁴ Lychou 1760:36

⁶⁵ Åkerrén 1811:55

⁶⁶ Jönsson Åke 1949:49

⁶⁷ Muntlig uppgift från f.d. länsantikvarien Carin Bunte som var inblandad i restaureringen av donationshuset.

⁶⁸ Polhem 1739:154

⁶⁹ Wijnblad 1766:33

⁷⁰ Wijnblad 1766:11

⁷¹ Lomberg 1979:7 och Thrane 1979:10ff

kalk/lerbruk under ledning av Anders Göransson som under flera år intresserat sig för detta ämne och dessutom samlat på sig en ansevärd mängd litteratur i ämnet som här tyvärr får förbigås. Följande citat av Christoffer Polhem visar på att det inte är helt enkelt att veta vad som är lerbruk eller kalkbruk i äldre beskrivningar: *"Lerbruket til spisar bör wara tre slag. 1. Det som kommer näst elden bör ej hafwa kalk, utan bara sand och ler, och så hårdt tilredt som en deg. 2. Men lerbruket innanföre och hela korstenen under tak bör wara af tiockt ler wattn, sand och kalk tilhopa. 3. Lerbruket i korstenspipan ofwan taket bör wara af bara kalk och sand;"*⁷²

Lerklining och lerputs

Lerklining som användes till stagavväggar och sprödavväggar kan efter nedanstående citat tolkas som dels bestående av förhållandevis fet ouppblandad lera som påfördes ganska torr. Leran anges i ett citat som svår att skyffla då spaden måste doppas i vatten. Om man använder sig av ett magert lerbruk med mycket grus är det däremot ganska lättskyfflat. I citaten anges det att leran delades upp i lagom storlek av drängarna. Om leran var för torr doppades den i en vattenbalja. Utifrån beskrivningarna förefaller leran inte slås på utan snarare tryckas på. Leran klubbas ihop kring spröten enligt ett citat. Vid de arbeten vi utfört har vi använt bruk som sannolikt varit blötare och mindre fett än vad som beskrivs. Men under de experiment som utfördes i detta projekt har vi i större utsträckning försökt använda fetare bruk.

*"Att lasta och skyffla lera var ett ytterst påfrestande arbete. Varje man hade en träskyffel och en spann vatten, vari skyffeln doppades för att släppa leran. Järnskyfflar skulle icke ha varit lämpliga och funnos inte heller allmänt.... Pigorna ställde sig en på vardera sidan av väggen, störstpigan, som hade ansvaret och utförde det egentliga arbetet, ytterst och minstpigan innanför. Den sistnämnda hade endast till uppgift att med händerna hålla emot, när lerk lump efter lerk lump lades i väggen på utsidan. Vid arbetet användes träspacklar."*⁷³

*"Leran skulle hämtas och läggas på bordet och vatten finnas tillrättat att mjuka upp den om den hårdnade under arbetet."*⁷⁴

*"...då qwinfolken taga up leret såsom deg, och läggat emellan stafrarna, packa det wäl tilsammans omkring stafrarne och slättadt med händerna, då alltid en piga står innanföre och en utanom, at wäggen må blifwa jämn på båda sidor."*⁷⁵

*"Kvinnorna stod då som nu parvis, en inom och en utanför väggen, och männen voro deras hantlangare. Det ler, som de framburu, packades av kvinnorne mellan och kring stavvarne, tills väggen var fullbordad. Huset var sållan så stort, att det icke innan middagen stod i ordning med färdiga både innan- och utanväggar."*⁷⁶

*"... sker lerslåningen, som man det på Skånska kallar, eller wäggarnes uppsättande, medan leret är mjukt, af flera Qwinkön; (som göres på en dag) ty det är deras lott upslå wäggarne, och karlarne bära leran til dem, då en person är inom och en utom för hwarje wägg, at beständigt möta hwarandra med leret och wrida samt hoppacka det omkring stockarne: Wäggen således upförd slätas med tilhjelp af watten, hwilket ständigt brukas, at deruti doppa hwarje lerklimp, som inlägges i väggen, hwarefter den får torrka och hopsjunka, då de springor som upkomma deraf, ofwantil på wäggarne, med annat ler, måsa eller kalk göras täta."*⁷⁷

⁷² Polhem 1739:157. Lägga märke till att Polhem kallar leran för deg vilket traditionsbärarna intervjuade 2010 även gör.

⁷³ LUF M 12105. Berättat av August Mattsson född 1874 i Borrbys församling, Ingelstad härad Borrbys sn.

⁷⁴ LUF M 4117. Sagesman Jöns Kristiansson född 1859 i Fågeltofta. Albo härad.

⁷⁵ Linné 1751

⁷⁶ Nicolovius (1847), citatet dock från utgåva med moderniserad stavning 1996:134f.

⁷⁷ Hjelmberg 1789

”Två drängar och två pigor skola under dagens lopp klina en ”binning”. Den ena pigan stäler sig vid väggens yttersida, den andra vid dess innersida; drängarna bära leran fram på en bår och avlägga den till pigorna på en bordliknande ställning. Dessa upptaga lerklumpar och smeta dem omkring och mellan stakarna, upplocka dem noga och slätta väggytorna med händerna. Äro drängen och pigan goda vänner, styckar han leran i lämpliga klimpar och upplyfter dem till henne, men i motsatt fall får hon själv verkställa styckningen, och då går dagsverket på ”binningen” långsammare fram.”⁷⁸

Traditionsbäraren Erik Persson sade vid en telefonintervju att lerbruket som användes vid murning av lersten skulle vara av samma lera som lerstenen så att väggen blev ”ett i ett”.

Ler/kalk- och kalk/ler- puts

Det äldsta citat jag tar med som beskriver blandbruk är av Christoffer Polhem: *”Dernäst öfwerrappas väggen med kalk, sand och ler, som en stenmur.”⁷⁹* Wijnblads beskrivningar av kalkbruk blandat med lerbruk (lerwatn) blir av extra stort värde då han själv är av åsikten att ett rent kalkbruk är att föredra men ändå beskriver blandbruk. En trolig orsak är att en utdryingning av kalken var en kostnadsbesparing och att det var det gängse sättet. Frågan var alltså inte om man skulle blanda lera och kalk utan i vilka proportioner.

”Det angelägsnaste wid murarbete är, at man förstår tillreda godt kalk och murbruk. Det som til rappning och fogarnes utstrykande skal nyttjas utan på huset, bör wäl sammanarbetas af god kalk, ren grof sand och friskt watn; hvilket ock ofelbart är det bästa murbruk, och bör til murningen användas, när tilgång på kalksten i orten gifwes, at allmogen den själv kan bränna. Et sådant kalkbruk gör fasta wäl sammanbundna murar, och blir hårdt som sielfwa stenen, hwilket af våra gamla kyrkomurar kan ses; men derwid måste följande påminnelse iakttagas: Om kalken är starck, fordras två delar sand deremot; men men är han swagare blandas mindre sand i bruket, hwilket försökes med murslefwen, om det lagom släpper henne. Men hänger bruket fast wid järnet, är det för fett, och tål mera sand; deremot om det släpper slewen för twärt, at ingenting fastnar wid henne, bör mera kalk deruti blandas, tils det håller profwet. Det samma observeras äfwen wid tunt eller tjockt lerwatn, at mindre eller mer kalkderuti blandas, samt så mycken sand deremot, at bruket håller lika prof med det förra. Ju tjockare lerwatn ju mindre kalk, och twärt om. Det som tilredes af tunnare lerwatn, något kalk och sand, kan brukas til halfalns murar, och rappning inuti rummen; men tjockt lerwatn med litet kalk, jämte tillräckeligit sand, nyttjas til tjockare murar. Desse lerblandade murbruk användas allenast i nödfall, när kalken faller dyr och måste föras lång wäg; hwilka allenast til den ändan här äro föreslagne, på det stenhushusbygnader ej aldeles i brist af kalk måtte utelämnas, hälst man äfwen med sådant bruk kan upföra förswarliga murar, besynnerligen som de til desse stugubynader blifwa helt låga. Sedan man en gång igenom wissa mått fått proportion emellan kalk och sand, hålles det ständigt lika. Det ankommer allenast på arbete, at bruket wäl sammanarbetas i lafwen, då man kan wara försäkrad at få fasta och wäl sammanbundna murar. Man märker widare, at murningen ej sker tort, utan bör teglet bestänkas med en murkvast, innan bruket pålægges; hwilket äfwen i akt tages wid fogstrykning och rappning.”⁸⁰

”härfpå tjenar til upplysning, at när så mycken kalk anföres, så brukas alsintet lerwatn, utan et rent kalkbruk, hwarmed äfwen murarne rappas innan och utan, som ock fordrar sin goda del. Detta har jag sagt wara det starkaste och bästbindande murbruk, som kan nyttjas af den, som dertil har råd och lägenhet; men at man blandar lerwatn i bruket, för at spara kalken, är en allmänt bekant sak, äfwen at man dermed upförer stora hus af många wåningar i Stockholm och annorstädes; hwarföre skulle man då icke kunna upmura en låg stugubynad med ringa andel kalk, och tiockare lerwatn, samt så mycken sand som erfordras, när man söker besparing? För samma orsak har jag uteslutit rappningen utanpå, som ock kan ske på inra sidan, om man så behagar, allenast murarne jämna upföras, och fogorne innan och utan tätt utstrykas med kalkbruk, hwarefter den inra sidan hwitlimmas, så behöfwer

⁷⁸ Hörlén 1914:85

⁷⁹ Polhem 1739:154

⁸⁰ Wijnblad 1766:11

man ej frukta, at en illa fästad rappning skal stötas sönder. Icke dess mindre medgier jag gärna, at den som kan, gör ej illa, om han anskaffar något öfwer det utsatta lästetalet, fastän man och är belåten med det som är utsatt, allenast kalken är stark och af godt slag. Til lindring länder ock det, at spisarne upmuras med wäl tilredt lerbruk, utan kalk, så långt eldstaden räcker, hwilket blir hårdt som sielfa stenen, ju mera det brännes, warandes helt onödigt at rappa spisar inuti, så wida det har föga bestånd; lika beskaffenhet är med skorstenar öfwer taket, derföre är säkrast, at til dem utsöka det bästa tegel, och alenast utstryka deras fögor; kan ej så waraktigt tegel erhållas, må man hellre öfwerstryka dem med tjära, hwarigenom de mot luftens wäldsamhet bäst förwaras, särdeles om deras öfra krants med taktegel wäl täckes.”⁸¹

”..men den delen, som kommer öfwer jord, bör på wanligit sätt med lerblandadt kalk-bruk muras....”⁸²

”om ölands kalk brukas, fuktas kalken med starkare lerwatn, som dock av somlige ej gillas.”⁸³

Om grund på Gjärdsnäs gård 1760: ”Grunden är murad med endast lera. Til murning ofvan jord är en tredie-del kalk nyttjad, det öfriga lera. Utan och innan är muren rappad med kalk, och jämnad öfverst med flat sten.... Uti muren synes kalken aldeles kunna besparas och endast lera nyttjas istället, så wida stenarne äro någorlunda flata samt blifva wäl kilade. Murens lodrätta läge gifver tilräckelig styrka.... En gammal Munke-byggnad uti Tommerup, hvilken ännu äger sin fulla styrka besannar detta. Är mycket lerbruk i muren, och den, någon tid, kommer att stå utan tak, så bortsköljas all fyllnaden, hwilket icke sker, när muren upföres af tunn och flat sten, hvar på här varit tilgång”.⁸⁴

”Om murbruk. Tegelmurar uppläggas vanligen i bruk af ler och sand, med föga tillsats af kalk; då obrändt tegel nyttjas, behöfs ingen kalk i murbruket; men ju mer kalk och mindre lera, desto bättre blir bruket till det brända teglet. Alla afrappningar utvändigt på huset böra ske med kalk och sand, utan allt lervatten, så å stenhus som lerhus. Men i eldmurar, och kring eldstäder, bör bruk tillredas utan all kalk, af blott ler och sand, i lämplig blandning.” ”§44 rappning invändigt Invändigt behöfva Lerväggarne, liksom Tegelmurarne, blott öfverdragas med vanligt bruk, tillverkad afven utan kalk, af fin sand och tunt lervatten, helst med någon tillsats af linskäfvor eller fin sågspån.”⁸⁵

Följande citat visar på att man var medveten om att lera inte var ett enhetligt material som man kunde ge exakta recept till lika lite som kalk eller ballasten var enhetlig. Dock antyds att det var vanligt att hantverkarna höll sig till ett blandningsförhållande om det var bra eller ej.

”Det är nästan en allmän okunnighet, at i kalkbruk til väggar icke allenast blanda lervälling, utan ock ständigt hålla sig vid en och samma proportion af sand emot kalken. Et dylikt fel begås, när i lerbruket tages lika del af sand, utan afseende på leret..”⁸⁶

⁸¹ A.a sid 26

⁸² A.a sid 30

⁸³ König 1752:108

⁸⁴ Lychou 1760:33

⁸⁵ Åkerrén 1811:16f

⁸⁶ Leche 1760:67

Torrspäckor

Följande citat visar att man även fick torrspäckor förr i tiden. Det måste varit ganska allmänt förekommande när man gjorde klineväggar där leran påslogs tjockt vid ett tillfälle. Vid putsning med lerbruk är det dock inga större problem att undvika spräckor.

Bilderna t.v. och i mitten visar exempel på gamla invändiga lerfack som uppvisar torrspäckor. I vänstra bilden ser det ut som man försökt slätta igen en större torrspäckor men bara delvis lyckats. Bondrumsgården. T.h. Spräckbildning på de fack som lagades under workshopen 2010. Spräckorna lagades i och lagningarna slättades vilket efteråt gjorde det svårt att se var spräckorna varit.

”Emellan denna byggnad voro perpendikulära stakar eller käppar insatta, emellan vilka halm eller spö inflätades, mest av hassel, vid vilka leret på bägge sidor tillslogs, samt då detta torkats och något spruckit öfverströks andra gången med ler, at blifwa tätare och jämnare.”⁸⁷

”Når den klinede væg var tør, skulle den svummes, d.v.s. at den blev smurt over med en ler vælling blandet med kalk for at dække over revner og ujævnheder. Når dette lag var tørret igennem, var væggen færdig til videre behandling.”⁸⁸

”De spräckor, som under torkningen yppa sig, tilstrykes, och sidst penslas hela wäggen med den förr omtalte Lerwällingen.”⁸⁹

Slättning av lerputs och lerkline

Slättning av puts har en lång tradition i Norden. Som nämnts ovan har man i Danmark påträffat lerklining från bronsåldern som är uppbyggd av flera putslager varav det yttersta är en finare puts som blivit slättad, vittad och bemålad.⁹⁰ Om traditionen att slätta lerklining på hus varit obruten fram till slutet av 1800-talet är i nuläget omöjligt att besvara. Då man under hela perioden använt sig av lerkärl är det trots allt sannolikt att man varit väl förtrogen med att lera som material går att slätta med händerna eller med redskap och att resultatet är beroende av lerans/lerkliningens vatteninnehåll.

Ett antal mer allmänt hållna beskrivningar över användande av lerslättnor i Skåne redovisas nedan. Användandet av lerslättnor verkar ha upphört under 1800-talets andra hälft.

Om användning av lerslättnor i Rönneberga härad på 1840-talet finns följande beskrivning: *”Skulle ett af de lerslagna bonings- eller uthusen uppföras, bjöds byalaget till ler- eller klenegille, sedan längan först fått sin takresning. Då infunno sig från granngårdarna son och dotter eller piga och dräng medförande vattenspann, tråg och lerslätta. Leran låg framkörd och ältad, de medförda trågen fylldes åt kvinnorna. Par om par, likt en flock byggande svalor, fladdrade så den muntra, flitiga skaran kring det blifvande huset och uppförde med blotta händerna vägg efter vägg. Denna glättades*

⁸⁷ Linné 1751:117

⁸⁸ Skougaard 1985:33

⁸⁹ Wijnblad 1756, längre citat finns under kapitlet Användning av hästdynga.

⁹⁰ Lomberg 1979:7 och Thrane 1979:10ff

omsorgsfullt med **lerslättnan**. Arbetet gick mycket fort under öfvade händer ock betraktades mäst som ett nöje.”⁹¹

”Till värktyg, för att få väggen jämn och slät, användes en såkallad ”lerslätta”, en fyrkantig brädbit med en pinne i mitten att hålla i.”⁹²

”När hela binningen var nyklent, slättades väggen genom att man doppade handen eller träspackeln i vatten och strök över den mjuka lerytan. Därvid förekom ej sällan, att man med fingrarna, en pinne eller något husgeråd gjorde snirklar och figurer i väggen.”⁹³

”Det sista hus där jag hört att man uppförde kline-väggar, var ett husmanshus på no 24 Skurup någon gång på 1880-talet, men då var bruket så pass bortlagt att man måste anlita de äldre kvinnorna för att få reda i arbetet.”⁹⁴

”...og blev til sidst pudset med lermørtel . Det bestod først af et lag grovpuds og derpå et lag finpuds, som kunne glittes helt glat, når der skulle males med oliemaling eller limfarve.”⁹⁵

För att mer ingående komma åt tekniken vid lerslättning har vi varit tvungna att experimentera för att få ett slutresultat som liknar de originaltytor haft möjlighet att studera på exempelvis Bondrumsgården. Efterhand har vi även hittat skriftlig information som styrker det tillvägagångssätt vi experimenterat fram. Ove Hidemark skriver att medeltidens och renässansens kalkputsytor ofta glättades med stålverktyg. Vidare anser han det troligt att denna glättningsstradition går tillbaka till antiken men att den övergavs på 1700-talet. När man slutat glätta putsen börjar rivbrädan istället komma ibruk och den gav ett planare men mindre slätt slutresultat.⁹⁶ Från 1805 kommer följande citat som påträffats först i projektets slutskede men ändå beskriver ett tillvägagångssätt vid slättningen som överensstämmer förvånansvärt bra med det sätt vi provat oss fram till. Då uppgiftslämnaren är anonym och beskrivningen gäller lerslagning av timmerväggar är det svårt att säga vilken region som beskrivningen kommer ifrån. Om den inte är från Skånelandskapen kan det tyda på att slättning varit vanlig i andra delar av Sverige eller att man importerat lertekniker från Skåne vilket ibland förespråkades av lärda vid denna tid.⁹⁷

Sätt att inwändigt lerbeslå Trähus

”Man tillreder Lerwatten på wanligt sätt uti en nedgräfwen tunna, och när det blifwit som en tjock wälling, uppöses det uti en murbruks Lafwe eller Lår. Till hwarje Tillblandning (eller Mänja⁹⁸) islås 6 å 8 såar Lerwatten, derpå ditslås 2 å 2 och en half Fjerdingsar släckt kalk, (äfwen 3 fjerdingsar, om kalken ej är dess bättre). Detta omblandas med hwartannat wäl, då det blir som en tunn Gröt. Derefter tillslår man en å en och en half Tunnsäck med Linagnar, (ifrån hwilka man förut skiljer de gröfre och längre strån, halm och annat skrap); 2:ne Personer hafwa en god timmäs arbete att inarbete dessa agnar mycket wäl i Bruket, och bör derunder flere gånger ompadas, på det Blandningen må wäl ske, då det färdigt är som ett kitt eller en mycket tjock Gröt.

Rummet, som skall ler-beslås, har man förut spårhuggit i Wäggarna, Spåren allenast en Tum åtskillda och ej för djupt, och för att öka bindningen, så hugges den ena stocken fram och den andra bakåt. Man lerbeslår sedan med denna blandning på wanligt sätt med en murslef, så att bruket wäl tränges in mellan Spåren, men utbreder det till en god Tums Tjocklek, (ja äfwen mer på de ställen, der en

⁹¹ Wigström 1891:9

⁹² LUF M 4117 Sagesman Jöns Kristiansson född 1859 i Fågeltofta. Albo härad.

⁹³ LUF M 12105 berättat av August Mattsson född 1874 i Borrby, Ingelstad härad.

⁹⁴ LUF M 8136 Sagesman Ellida Ohlsson född 1889 i Skurup, Vemmenhögs härad.

⁹⁵ Larsen 1993:96, om Bornholm.

⁹⁶ Hidemark 1984:17

⁹⁷ Se exempelvis Hjelmberg 1789 som okritiskt vill sprida det skånska byggnadssättet över riket.

⁹⁸ Mänja betyder blandning.

gammal Wägg kunde wara insjunken) man jemnar det litet med Spaden under påslagningen af Bruket, och efteråt med ett Slätbräde, dock för denna gången helt owårdigt.⁹⁹ Man låter sedan Rummet wara öppet för att wädras och torka; derefter om ett par dagar, (när Wäderleken, i synnerhet Wårtiden, är torkande) då det hunnit få någon fasthet, när man trycker derpå med Fingret, grundar man öfwe allt och jemnar Wäggen med Slätbrädet, då det får en jemn Yta, och sluteligen efter en 5 a 6 Dagar sker sista Slättningen med Slätbrädet, då det får en polerad Yta, som den finaste Gipsning, och är då färdigt.”

”Observeras, att, om innan sista Slättningen det skulle torka så starkt, att Slätbrädet ej will gå derpå, så doppas det under Gnidningen i Watten.

Till ett Rum 10 alnar i Qwadrat, åtgår 5 högst 6 sådana Blandningar eller Mänjor; eller ungefärligen en och en half tunna kalk, 6 å 8 Tunnsäckar Linagnar, och ett och ett halft Lass Ler.

Den så kallade Blå leran är ej den tjenligaste härtill. Detta Rappningssätt har efter flera år ej wist minsta Spricka, som först skedde uti ett gammalt Trähus, och äfwen sedan uti ett annat, andra året efter Upptimringen. Wid andra Torkningen kan wäl synas ibland någon fin Spricka, men som sedan wid sista Slätstrykningen alldeles förswinner och igentryckes.”¹⁰⁰

”Takpanelningar af lera såsom et sednare tiders påfund af särdeles värde:

man fastspikar neml., istället för bräden, under bjelkarne, fint klufvit virke, gärdsel eller lekter till ett fingers afstånd ifrån hvarannat; härpå infylles vanligt lerbruk, med Bår eller Skottkärra, till 5 å 6 tums tjocklek, som nedflyter och häftar mellan spjalorna; derpå fylles sedermera sand eller torr sågspån: (åtminstone måste allt uttorka, innan golf pålägges.) då fyllningen bör fylla jemtjemt med Bjelklaget. På den undra sidan åter, när detta första torkat, afrappas med lerbruk af lera, fin sand och fin sågspån, som med anfuktning fäster wäl, och slutligen afputsas med **glatt-bräde, som det vackraste Gips-tak.**”¹⁰¹

Kalkputs kan komprimeras/slättas på liknande sätt som lerbruk. Slättning av kalkbruk måste även ske när putsen har satt sig och inte längre är för blöt. Kristin Balksten har skrivit en avhandling om kalkbruk och undervisar även praktiskt i hur kalkbruksputs appliceras och komprimeras.¹⁰² Undertecknad har varit på en av dessa praktiska föreläsningar och blev då visad att man skulle vänta med att komprimera putsen tills den kändes som läder, eller var så pass fast att det inte blev märken i putsen när man tryckte ett finger emot den. Vid egna försök med slättning av lerputs och kline har det visat sig vara bra indikationer på att bruket är redo för att slättas. Om man försöker slätta tidigare är det i stort sett inte möjligt att uppnå annat resultat än vad man får vid brädrivning.

Sammanfattningsvis är det inte långsökt att tolka de traditionella lerslätterna som redskap som användes när putsen satt sig och var ”lädertorr”. Tidigare har vi använt snut för att slätta putsen på Bondrumsgården men hädanefter kommer vi att använda traditionellt utformade lerslättor. Görs slättningen när bruket satt sig blir resultatet förvånansvärt slätt, betydligt slätare än om man har bråttom och använder slättan direkt efter påslag av lerbruket. Direkt efter slättningen har vi vittat putsen. Följande citat från Polhem, angående lerklining av timmerväggar invändigt, har även det påträffats först efter att vi under flera års tid experimenterat fram ett snarlikt tillvägagångssätt. Fetmarkeringen visar vad som är relevant angående tidpunkt när slättningen och vittningen ska ske.

”Man låter väggarna ett åhr eller 2 först wäll siunka, och imedlertidh med stark eldning uttårkas, då tar man smahla språtar eller spiälor och lindar dem medh grön hampa den tijdhen hon står i blomma

⁹⁹ Sannolikt menas att det att då bruket fortfarande är för blött så gör inte slätbrädet ytan slät på det vis som sker när bruket satt sig.

¹⁰⁰ Anonym författare i Ny journal uti hushållningen nov dec 1805.

¹⁰¹ Åkerrén 1811:20

¹⁰² Balksten 2007

och spijkar in i såten. Ty utom det att leeret sädhan bättre fastnar i sama hampa, så ähr förnämsta nyttan at i sådhana trifz aldrig vägglöss. Leeret som sädhan skall inslås beredhes sålunda: Man kookar ett limvattn aff kalfskin, och sijhlar det reent. Sädhan röres der iblandh grand sågspån eller i brist deraff klij och sönderkockt papper, till det blir som en välling, huar ibland slås leervattn aff samma tiokleek, och omsijdher godh kalk väll manges till sin rätta consistens att muhra medh, huilket i såten väll inslås och hela väggen dermedh öfverstrykes och **halffårt gnijdes och med fijn kalk vitlimmas**. Detta sitter quar utan skuld, och gör varmma rum, allenast väggen ähr först väll siunken och tårr.¹⁰³

Traditionsbärarna Erik Persson och Gunnar Malmberg som beskriver förhållanden på 1930-talet kände endast till att man använde rivbräda vid efterbehandlingen av putsen. Dessutom användes rivbrädan direkt när putsen var påslagen. Det vill säga ingen komprimering eller slättning företogs efter att putsen satt sig. Dessutom nämner Erik att lerbruket förstärktes med kalk något som kan jämföras med uppgifterna från Wijnblad nedtecknade på 1700-talet.

En märklig beskrivning av hur man ska ha fått väggarna jämna ges av Hörlén 1914. Då han beskriver något som skett 100 år tidigare har han knappast talat med folk som var med utan fått andrahandsuppgifter. Kanske han har blandat ihop tillvägagångssättet som brukades på mackelerade hus där det var vanligt att utstickande lera och halm fick huggas av med spadar eller yxor man inte var rädd om: *”Måns Persson och hans dräng avhugga på väggarna större och mindre utskjutande lerkanter med en spada eller yxa, samt kalkborsta alla väggarna först med lerslamsvälling och, när denna strykning torkat, sedan med kalkvatten.”*¹⁰⁴

Avfärgning av kline

Vittning

Som nämnts tidigare finns det i Danmark belägg för att vittning och bemålning av klinehus förekom redan under bronsåldern. Det går inte med de kunskaper vi har nu att säga om detta varit en obruten tradition fram till våra dagar. Åke Campbell skrev en doktorsavhandling om ”Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet”. Hans metod var att gå igenom åtskilliga mängder av husesyner och protokoll från 1700-talet. En av hans slutsatser är att vitkalkning av väggar på allmogehus först blev allmän efter 1760-talet.¹⁰⁵ Vad han grundar detta på är lite oklart då flera av hans exempel på husesyner anger vittade byggnader, vidare motsägs detta av Linnés beskrivningar från 1749. Dock är det inte osannolikt att mindre bemedlade sparat in kostnaden som vittning innebär. Rent tekniskt är det inget stort problem att avvara vittningen, undertecknad bor själv i ett bålehus som rappats med lerbruk 2002 där putsen inte har vittats. Ännu har vittringen varit obetydlig och inga lagningar har behövt utföras.¹⁰⁶

Vittning utförs vanligtvis med kalkfärg men kunde även ske med vit lera, vilket Linné beskriver: *”Resan ifrån Bergkvara genom Engelholm till Virestad. Vitlera fanns såväl vid Bergkvara som vid Engeholm på sidlänta ställen och under vattnet; med denna lera vitlimma folket sina spisar, men hon avnöttes lätteligen och smutsar kläderna. Jag försökte densamma med skedvatten, men hon jäste icke, ehuru hon eljest var blek; alltså var ej eller denna lera någon mærgel eller jordmærg.”*¹⁰⁷

¹⁰³ Polhem 1947:220f

¹⁰⁴ Hörlén 1914:88

¹⁰⁵ Campbell 1928:213

¹⁰⁶ Presenningen punktbelastade en liten yta av väggen med regnvatten vilket ledde till att en yta av ca 50 kvadratcentimeter lossnade.

¹⁰⁷ Linnés skånska resa, 11 maj (Småland) 1751:58

Blåherremölla, Maglehem sn., Gälds härad. Korsverkstimran är vittad men inte överputsad.

Tidpunkten för vittning i Rönnebärga härad på 1840-talet anges i följande källa och kan troligtvis stämma med övriga Skåne då man förr som nu gärna ville ha fint till högtider: *"På våren eller sommaren, antingen till pingst eller till midsommar, plögade man på nytt hvitmena lerslagna gårdsbyggnader ock med kalk måla ett vanligt kors eller ett hjulkors på portar ock uthusdörrar."*¹⁰⁸

Efter att ha följt RAÄ:s rekommendationer för avfärgning med kalkfärg under ett antal år på bland annat Bondrumsgården och efter att ha jämfört med gamla lager av vittning kom vi fram till att prova andra sätt. RAÄ rekommenderar bland annat att man ska utföra upp till sju strykningar.¹⁰⁹ Beslutet att prova att blanda i mer kalkpasta och applicera färre antal strykningar togs i samråd med antikvarisk kontrollant. Vidare kunde gamla fotografier visa att appliceringen varit mindre precis än nuvarande på så vis att man delvis även vittat stolparna. I samråd med hembygdsförening och antikvarisk kontrollant beslutades att appliceringen skulle utföras på samma vis som när gården brukades för att öka autenticiteten.

Följande citat från 1854 visar att sju strykningar inte var allena rådande praxis fordomdags: *"Ny rappning måste hvitmenas tvenne gånger. Den till kalken erforderliga mängd vatten, bestämmer arbetaren genom försök eller efter erfarenhet."*¹¹⁰

Vi har även frångått rekommendationen att man ska vänta ett dygn mellan strykningarna.¹¹¹ Efter flera säsonger finns inga tecken på att resultatet håller sämre än när vi följde rekommendationerna. Vid några tillfällen har vi först strukit väggarna med lättmjölk alternativt blandat i mjölk i kalkfärgen¹¹². Detta har inte utförts som några kontrollerade experiment och då alla sätt vi provat fungerat bra kan vi inte säga att vi sett skillnad på resultaten. Första appliceringen gör vi i regel när ytterskiktet torkat så pass att det blivit slättat men fortfarande är vått.

¹⁰⁸ Wigström 1891:10

¹⁰⁹ Kjellberg et al 1999:16

¹¹⁰ Stål 1854:150

¹¹¹ Kjellberg et al 1999:16

¹¹² Mjölk har traditionellt använts för att dra nytta av caseinets bindande egenskaper.

”När leran torkat något, men inte så mycket att väggen började spricka, kalkade man väggen på utsidan för att den skulle stå emot regn. Detta arbete måste man göra om varje år, om väggen skulle klara sig mot fuktigheten.”¹¹³

Vid lerarbete på ett annat objekt har undertecknad putsat invändigt och i efterhand konstaterat att lerputsbruket varit för magert. När det torkat har det fått till följd att grus har lossat vid beröring av väggen. När väggen sen vittats har bindemedlet från kalken gjort putsen fungerande. Vittningen har sedan varken flagnat, lossnat eller reagerat på något annat sätt som kan relateras till att putsen varit för mager. Möjligen kan det bero på att putsen vid applicering bearbetats för mycket vilket har gjort att vatten pressats fram till ytan och därmed tagit bort leran som omslutit gruskornen. Vid vittning har nytt bindemedel i form av kalk omslutit gruskornen och stabiliserat putsen.

Annan avfärgning

Det är troligt att det förr varit betydligt vanligare än nu med alternativ till att vitta klinehus. Vid arbeten på Glimmebodagården 2010 påträffades ett fack lera som ursprungligen var avfärgat med röd slamfärg. *”Målarfärgen gjorde man själv. Det var många sorter som de kokte. Somliga kokte ihop sillalake, kärnmjök och brunrött. På den tiden fick man brunrött från alunbruket på Kristinehov.”¹¹⁴*

Glimmebodagården i Albo härad. Bilden till vänster visar en blandkonstruktion med skiften under fönstret och lersten över fönstret och i flertalet angränsande fack. Rödfärgningen av ovanfacket som visade sig vara utförd med slamfärg direkt på leran är numera unikt eller ytterst ovanligt. Det är inte osannolikt att det varit ganska vanligt förr med tanke på att Alunbruket under Christinehov tillverkade röd slamfärg gjord av alunslam. Bilden till höger är en närbild där man kan se att lerstenen står på högkant samt att det inte finns något vitt lager under det röda.

Guldockrafärgade hus har man fått genom att i kalkfärgen blanda i järnvitriol eller guldockrapigment. Man kan även tänka sig att man använt olika slags leror för att få olika avfärgningsresultat. Om förhållandena i Danmark skriver Skougard: *”..det har icke været ualmindeligt at give over- og undertavl forskellig farve, f.eks. hvidt foroven og gult forneden. I Østjylland havde man mange steder sort tømmer og røde tavler eller gule tavler og sort bindingsværk, og grænsen mellem tømmer og tavler kunne yderligere være markeret med en smal, hvid streg.”¹¹⁵*

¹¹³ Sandklef 1953:62

¹¹⁴ LUF M 12066, berättat av småbrukaren Per Modig född 1879 i Rörum, Albo härad, St Olof sn.

¹¹⁵ Skougard 1985:34

Linné beskriver hus avfärgade med kalkfärg med inblandning av kimrök så de blev blåaktiga. Men rättas av Hallenborg som menar att det var ovanligt:

*"LERVÄGGARNE woro på några gårdar öfwerstrukna med blågrå färg, hwilken gjordes endast med kol som blandades i kalken."*¹¹⁶ *"Icke allment brukeligt här i orten. Wemmenhögs prästegård är det enda hus, som dermed finnes anstrukt."*¹¹⁷

*"Resan efter middagen ställdes ifrån Malmö till Hinby, Tullstorp och åter tillbaka till Malmö... KRITA hade vi icke funnit i Skåne, men wid Tullstorp, på södra sidan om gården, war en högd, der folket plögade hämta hwit lera. Denna leran hwar en riktig kritlera och liknade bleke men war alldeles krithwit, långt segare, något torrare och ren ifrån sand. Bönderna hwitlimade med denna lera sina väggar, der hon stod fastare än bleke."*¹¹⁸

Invändig avfärgning/ behandling av väggarna

Invändigt kan man förutom kalkfärg ha använt sig av limfärg och linoljefärg. Mandelgren beskriver hur korsverksväggarna i de finaste rummen på Väsby prästgård, Väsby sn., var konstruerade: *"...och störrar med halmband, klinta med lera, även boningshuset. Men det inre i de förnämsta rummen förskalat med hjälp av ribbor som man slagit fast på snedden på innerväggen och avputsat med kalkblandad lera och sand och sedan struket med slamfärg, grå eller rödgul."*¹¹⁹

*"De första tapeter jag såg var när jag var påg. Men det vanligaste var kalkade väggar."*¹²⁰

*"Det förekom inga tapeter utan man slog lera på väggarna och kalkade på."*¹²¹

¹¹⁶ Linné 1751:245

¹¹⁷ Hallenborgs kommentar på Linnés citat.

¹¹⁸ Linné 1751:204f

¹¹⁹ Werdenfels 1993:138

¹²⁰ LUF M12065 berättat av småbrukaren Mårten Svensson född 1865 i Attusa, Albo härad, St Olof sn.

¹²¹ LUF M12066 berättat av småbrukaren Per Modig född 1879 i Rörum, Albo härad, St Olof sn.

Lersten¹²²

Lersten från vägg i Bondrumsgårdens stuga. Stenen är sannolikt tillverkad på 1820-talet av lokal lera. Fotspåret är gjort av ett barn i ca 3 års åldern. Arkivforskning kan kanske ge ett troligt förslag på vem som sprang över de ännu inte torra lerstenarna för närmare 200 år sedan! Efter att fotot togs murades stenen åter in i väggen för att förhoppningsvis få sitta där ytterligare 200 år tills nästa restaurering är aktuell.

Efter att under flera år arbetat med gamla korsverkshus och nu även genomgått litteratur i ämnet drar jag slutsatsen att lersten i allmänhet är ett förhållandevis sent tillskott till korsverkshusen på landet. Vid restaureringsarbeten, exempelvis på Bondrumsgården, där lerstensfack ommurats visar det sig att facken tidigare haft lerstakar och klining. (Det är lätt att konstatera när löshulten på undersidan har hål för stakarna och fotträna har en ränna för dessa på översidan.) Min hypotes är att i takt med att större gårdar och prästgårdar började använda sig av bränt tegel så blev lerstenen ett alternativ som kändes lite modernare än lerklining men som var betydligt billigare och möjligt att framställa själv. Det finns inte utrymme i detta projekt att utreda hypotesen vidare, men fakta som talar för följer nedan.

På Bondrumsgården har inte påträffats några lerstensfack som kunnat verifieras som ursprungliga sen byggnadstiden. Boningslängans tegelfack kan dock vara original från uppförandet kring 1828.¹²³ Om så är fallet är bestod stugans innerväggar redan från början av lersten ställda på kant som putsats. Denna typ av konstruktion var förr ganska vanlig och beskrivs även av en källa från Bornholm: *"Hvor tavlene var opmurede af mursten blev der på den invændige side opmuret en bagmur af såkaldte "klædesten" af rå, tørret ler. Klædestenarne ... blev opmuret på kant i lermørtel op mod de udvændige mursten, og blev til sidst pudset med lermørtel. Det bestod først af et lag grovpuds og derpå et lag finpuds, som kunne glittes helt glat, når der skulle males med oliemaling eller limfarve."*¹²⁴

¹²² I samband med detta projekt fick jag förmånen att vara handledare åt Linnéa Stolle Wassberg när hon skrev sin uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i Kulturvård, Bebyggelseantikvariskt program vid Institutionen för kulturvård Göteborgs Universitet. I huvudsak hänvisar jag till denna uppsats vad gäller lersten då den på ett förtjänstfullt sätt behandlar lersten i skånsk byggnadstradition och dessutom redovisar olika experiment. Därför väljer jag främst att redovisa några citat och komplettera med en diskussion om lerstenens tidliga utbredning i skånsk allmogebyggnadstradition.

¹²³ Gustafsson 1928.

¹²⁴ Larsen 1993:96

Bilder tagna på Bondrumsgårdens stugas innervägg mot gården. Man ser på bilderna att de yttre facken består av bränt tegel liggande på flasken medan innerväggens lerstenar är murade på högkant. På bilden till vänster syns en spik i stolpen vars uppgift är att hålla ihop de bägge väggarna. Det vita på den högra bildens övre vänstra hörn är vittad puts. Se även foto framsida.

Ett annat exempel är Tomelilla byagårds stuglängas lerstenar som enligt uppgift av den siste brukaren Per Jönsson ska vara tillverkade av hans far som brukade gården 1858-1883.¹²⁵ Sannolikt har lerstenen ersatt lerstakafack som största delen av gården fortfarande har.

Följande citat av Linné, visar dock på att lersten tillverkades på landet 1749: *"TEGEL slogs här allmänt af hwar bonde ute på marken. Leret som blifwit upkastadt af hålan, trampades med hästar, slogs i former, torkades på öppna stället och utan att brännas, bruktes till murning under tak, dock mäst vid eldstäder."*¹²⁶

Detta citat av Linné har samtida kommentar av Hallenborg, i fetstil, som visar på att lerstenen användes till skorstenar vilka var en nymodighet på skånska slättens landsbygd vid denna tid: *"Sedan ärillen eller botten af ugnen är lagd helt jämn och fast upføres ugnen utanför huset af lerbruket utan sten (På få ställen, men obränd ler, slagit i murstens form, kallas råsten, brukas mycket så till ugn som skorsten hoos allmogen.)"*¹²⁷

"Tillverkningsprocessen av lersten kallades "att stryka sten". Sådan lersten användes i stor utsträckning till de flesta byggnader i sydöstra Skåne ända till 1800-talets slut. Leran bearbetades därvid på motsvarande sätt, som då man gjorde lerälta till ett husbygge med den skillnaden, att halm icke inblandades. Formen utgjordes av ½ tum tjocka spjälor. Karet liknade ett ostkar, och man brukade skämta med stenstrykarna: gör du ost? Vid tillverkningen lades ett brädflak på ett par bockar, och lera lades upp, med plats för endast för stenstrykarkaret och en vattenspann. Leran togs med händerna och slogs med kraft ned i karet för att därefter packas samman med en pinne. Så doppades pinnen i vatten, och rågen av lera ströks från formen. Därefter drogs det s.k. stenkaret, som saknade botten, med ett hastigt grepp ut från brädbordet. Denna rörelse måste utföras snabbt och med en sväng, så att lerstenarna kommo att stå på kant. I annat fall skulle ju leran ha fallit i marken. Till detta grepp behövdes träning, och nybörjare måste göra om det flera gånger, innan han lyckades. Stenkaret bars nu på kant ett stycke från bordet och sattes ned på marken med en motsvarande rörelse, som då det tagits upp. Marken där stenarna placerades var i förväg jämnad och iordninggjord. Nu lyftes stenkaret upp från lerstenarna och nästa formning började. Även nedsättningen av stenkaret fordrade

¹²⁵ Hansson 1998

¹²⁶ Linné 1751:208, 19 juni 1749, resan ifrån Malmö åt Trelleborg.

¹²⁷ Linné 1751

skicklighet och snabbhet för att stenarna skulle bli vackra och användbara. En van stenstrykare kunde på detta sätt tillverka 1000 råtegel om dagen, om han hade en man till hjälp att lägga upp leran på bordet samt till att avjämna marken, där stenarna skulle ligga på tork. En förutsättning var ju också, att det inte regnade, ty arbetet utfördes i det fria. På 1880- talet betalades för 1000 handslagna lerstenar 10 kronor.”¹²⁸

”Så kallad ”rausten” tillverkad av lera och soltorkad, användes mycket förr såsom byggnadsmaterial, och ännu finnas personer som tillverkar dylik sten. En plats där man ännu tillverkar sådan är i Gunnaröd i Billinge, och en gång då jag färdades förbi tillverkningsstället träffade jag ägaren av gården och fick då reda på hur han tillverkade denna. Leran brytes upp och fuktas samt får stå att blöta över natten i ett för ändamålet grävt hål. På morgonen bearbetas den med skyfflar och dessutom trampar man i leran så att den blir mjuk och smidig. Härfter lägges den upp på ett bord, ett flak förfärdigat av brädor, vilket vilar på en träställning, som kan vara fäst på hjul så att man kan köra bort till den plats leran är belägen och slippa bära denna, utan den kan läggas direkt upp på bordet. På bordet har man en träform med plats för två stenar av omkring en vanlig tegelstens storlek. Leran lägges och packas i denna form och sedan stryker man överytan jämn, antingen med handen eller en käpp. Därefter lägges stenen till torkning med ena flatsidan uppåt. När den fått ligga så att denna sida är torr sättes den på kant, vilket kallas ”kantas”, och när så alla stenar äro torra läggs de upp i högar och användes till byggnadsändamål, dels till inner- och dels till ytterväggar. Då stenen användes till ytterväggar måste den rappas eller brädbeklädas men då den användes till innerväggar behandlas den såsom sådan brukar. Då stenen jämnas på översidan av formen kallas detta, att stryka stenen.”¹²⁹

”Jeg har strøget saadanne Sten i mine unge Dage. Vi havde et bredt Bord, og der lagde de Leret paa, og saa en Balje med Vand, og dyppede Formen der i Vandet, for at den skulde slippe Leret, og Stenen skulde blive glat og net, vi tog Leret med Hænderne, og lagde det i Formen med Leret i og heldte det paa et andet Brædt, der skulde Stenen saa ligge, til den blev stiv, og vi kunde lægge den paa Kant’, men vi skulde passe paa, at der ikke gik for mange itu, og siden lagde vi de strøgne Stene sammen og lagde nogle store Hobe, de skulde tørres til de var helt tørre. Og saa murede de Væggene i det nye Hus, eller hvor de skulde lave noget....”¹³⁰

Fyllning av facken i stadsmiljö

Detta ligger egentligen utanför projektets avgränsning men får ändå vara med då det är intressant för diskussionen om lerklining kontra ler- och tegelstens fyllningar.

Delar ur beskrivning från 1760 av Prosten Rönbäcks hus i Ystad: ”Skilje væggarne äro alla af kors-verke, som kunna uthärda, efter de stå alla under tak, Desse væggar kunna muras med obränd sten, som gör aldeles lika nytta och styrka, undantagandes de, som vetta mot för-stuga, kjøk m.m. hvarest rägn och fugtighed drar..... in hvilka muras med bränder halfsten. Korstenarne äro til loftet murade med bränd sten; men emellan loftet och taket med obränd, dock så, at bränd sten brukas i alla hörnen, och äfven utom taket. Blifver korstenen sedan försedd med väl arbetad rappning, har han tilræckelig styrka. Tegelmuren är uppförd med kalk och en fjerdedel lera; men sedan fogad med väl arbetad kalk, hvarmed foten äfven är rappad.”¹³¹

I Lund ska bruket att bygga med klineväggar ha upphört under 1700-talet.¹³² Pilgrändshuset i Ystad har ett antal ytterfack som ursprungligen uppförts med stakar och lerkline. Anledningen till att man inte konsekvent murat med tegel antas bero på att de fack som haft lerklining varit

¹²⁸ LUF M 12105 berättat av August Mattsson född 1874 i Borrbj, Ingelstad härad Borrbj sn.

¹²⁹ LUF 4407 Sagesman Sone Persson född omkring 1860-70 talet i Billinge socken. Upptecknat 1934.

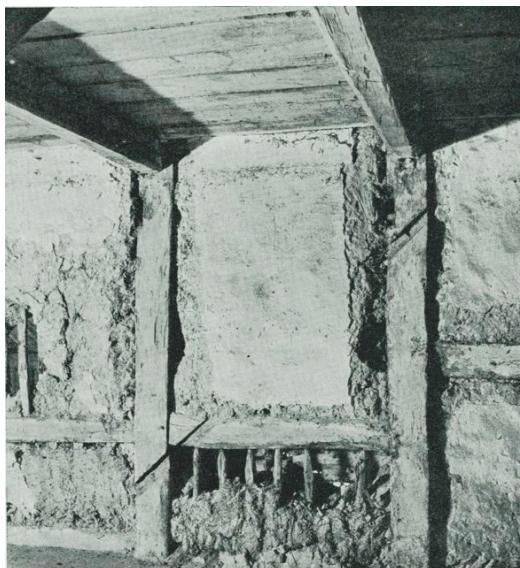
¹³⁰ Skougaard 1985 33f. NEU 5117 sagesman Kristine Hansen från Bornholm.

¹³¹ Sandell 1760:30f

¹³² Knutsen, Lars Chr., 1980:52

tänkta att byggas in av anslutande byggnader och då bli innerväggar.¹³³ Vid den byggnadsarkeologiska undersökningen år 1947 påträffades även innerväggar som varit uppförda i lerkliningsteknik.¹³⁴ Två andra Ystadsgårdar, Kemnerska gården och Hans Raffns gård med invändig lerklining finns beskrivna av samma författare.¹³⁵

*”Men i städerna, och där som skall vara bättre byggnad, brukas inga stafrar, utan uppmuras väggrummen med tegel...”*¹³⁶

Lerklining på stakar i stadsmiljö. Kemnerska gården i Ystad. Efter Sandberg & Tuulse 1949:38.

Utvändigt skydd av lerväggarna

Äldre skånelängor har sällan något takutsprång på gavlarna. Däremot har undertecknad på flera skånelängor kunnat konstatera att gavlarna lutar aningen utåt. Ibland är lutningen bara ca fyra tum räknat från takstolens nedre del till takstolens topp. Det är inte markant och har inte varit försvårande vid taktäckning med halm eller stickor. Att det varit medvetet gjort styrks av följande citat efter Sjöbeck: *”Från Ö. Ljungby s:n. N. Åsbo h:d har jag muntlig uppgift, att man förr inom socknen redan från början uppförde byggnaderna med utåt lutande gavelrösten.”*¹³⁷

Ett annat sätt att skydda lerväggarna var att klä dem med halm, vass eller ris. Enligt en beskrivning av Bara prästgård sa man att väggarna klädda med halm var byrade.¹³⁸

*”Obehagen med de ständiga reparationerna av lergaveln försökte man också undvika dels genom anbringande av utvändig halmbeklädnad, dels genom uppsättande av dropplister vilket tog en sådan omfattning, att ända till 3 lister kunna iakttagas i samma gavel anbragta på olika höjd över varandra.”*¹³⁹

”Förr var det vanligt att man klädde väggar, som var av lera (råsten eller kline), med halm eller säv till skydd mot regn och vind eller för att husen skulle bli varmare. Det var i allmänhet mest de för väder och vind utsatta väggarna- således ej väggarna åt gårdssidan som behövde detta skydd. I

¹³³ Sandblad & Tuulse 1947:51

¹³⁴ A.a. 1947:39

¹³⁵ Sandblad & Tuulse 1949:38 & 1952:20

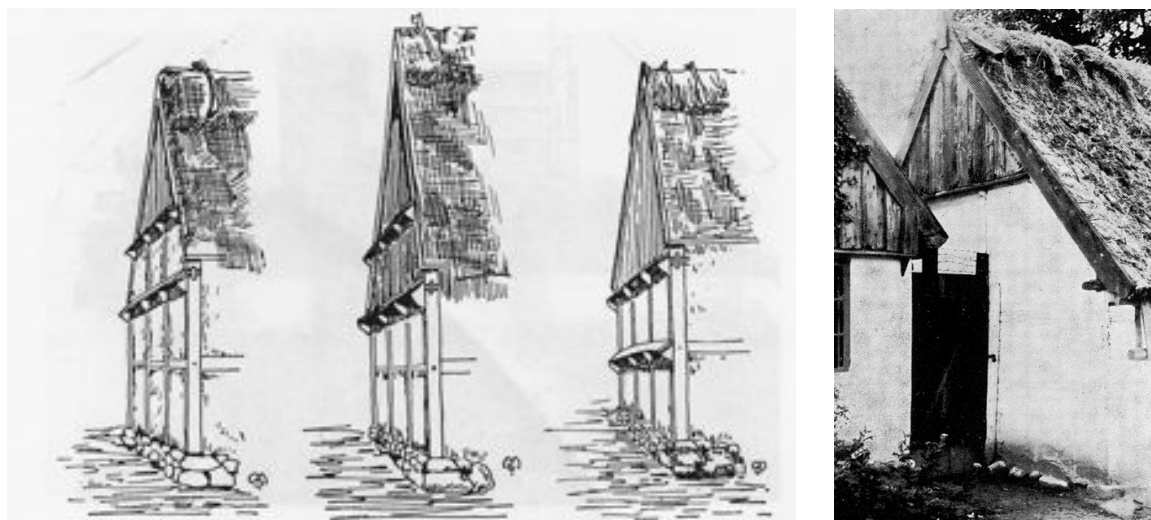
¹³⁶ Linné 1751:300

¹³⁷ Sjöbeck 1928:57

¹³⁸ Folklivsarkivet G 1221, G325, G1091.

¹³⁹ A.a. sid 62

*Holmby, som ligger vid ån, använde man säv, på andra ställen, ex. i Tängelsås, halm. Halmen eller säven fastgjordes vid väggarna med ribbor eller stakar, som fastspikats i korsvirket.*¹⁴⁰

T.v. Sjöbecks illustration av olika varianter av kraftiga vattbrädor som skyddar gaveln. T.h. gavel på uthus, Tomelilla byagård, efter Nilsson 1976. Om denna och ytterligare en gavel skrev Märten Sjöbeck 1925 följande: *"I tvenne långor äro gavelröstena inte på vanligt sätt bräddtäckta, utan äro i röstena mellan gavelbjälken och hanbjälken inborrade långa stakar, vilka därefter lerslagits. Detta primitiva bruk, som här tydligen kvarlever som fattigmanssed, är högligen intressant och utgör en av gårdens märkligaste detaljer."*¹⁴¹ Gavlarna på Tomelilla byagård är troligtvis de enda kvarvarande av sitt slag.¹⁴²

*"Med halm kläddes också gärna de utsatta lerväggarna, ända till 1800-talets slut. Mest klädde man utsidan på den långa, som vette mot öster, sällan de som vete mot norr och söder."*¹⁴³

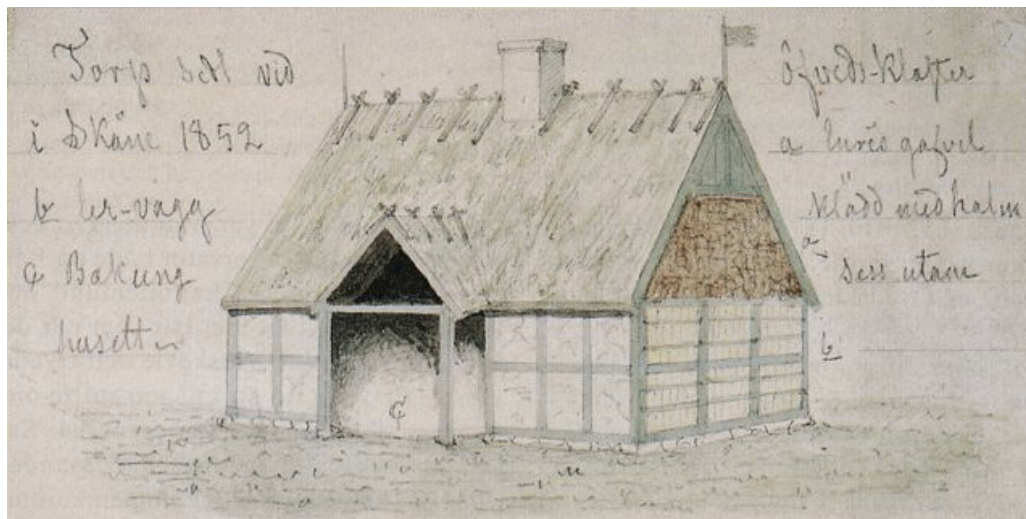

Illustration föreställande torp i Övedskloster gjord av Mandelgren 1852, i LUF:s arkiv. Man ser att torpets ena gavel är skyddad med halm dessutom förefaller långsidans lerfack ha sprickor.

Ellida Ohlsson, född 1889 i Skurup, ger två beskrivningar på snarlika varianter av skydd för lerväggarna: *"Förr, ganska allmänt in på 1890-talet, ó undantagsvis senare, voro de klinta lerväggarna klädda med halm, långhalm av råg, som hölls till väggen medelst pilkappar, som spikades i små klampar å stolparna. Klamparna, som man undantagsvis kunnat få se sitta kvar i*

¹⁴⁰ LUF M 2513, Sagesman Olof Christiansson född 1846 i Gårdstånga, Holmby sn.

¹⁴¹ Hansson 1998.

¹⁴² A.a.

¹⁴³ LUF M 12105 berättat av August Mattsson född 1874 i Borrby, Ingelstad härad. Arbetade som dräng och gick i snickarlära.

senare tid, ó som verka alldeles meningslösa nu, tjänade till att motsvara den plats halmen tog å väggen, om de ej funnits skulle man ej kunnat fästa pinnarna direkt i stolpen. Ibland var det endast de väggar som "sto till värns" = voro utsatta för regn ó vind. Ibland hela huset eller gården som var klätt med halm istället för kalkstrykning. När halmen förintades eller blåste av var man lika angelägen att ersätta den, som att lägga ett nytt tak istället för ett gammalt."¹⁴⁴

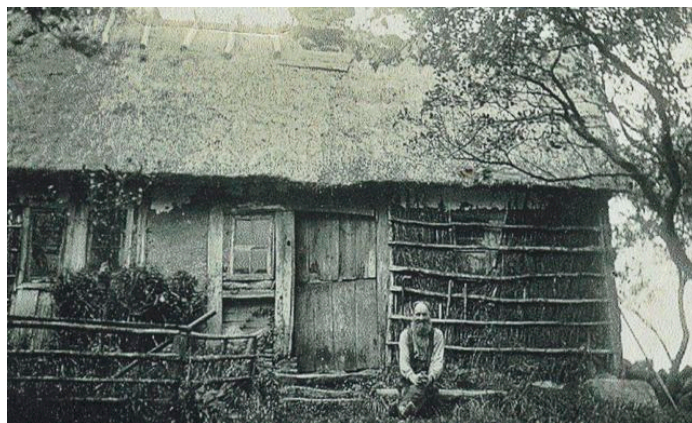
"En annan form av stängje, om man nu får kalla det så, då det endast avsåg att skydda husen, var beklädnaden av halm ó pilevidja å de klinta väggarna. Alla för regn utsatta väggar, bekläddes med långhalm ó för att hålla den på sin plats spikades i "travarkjed" "stolpa", "ongerslag" ó lejd "fläjt" (kluvna) pilekäppar. Mindre kluvna käppar stacks sedan snett ned o pressades mot halmen, varefter den andra ändan stacks vid motsatta kanten tills hela väggen var råned? po snidden. Så sågo husen ut i min barndom, senare fick brädor ersätta halmen."¹⁴⁵

"När så hösten kom och man var färdig med höstarbetet var det till att ombona de lerklinta väggarna så att inte regn och snö förstörde lerklining. Då klädde man väggarna med långhalm, den bästa och vackraste halmen användes till detta. Man lavade halmen i lagom tjocklek på väggen, varefter man spikade "täckvävner", långa hasselkäppar, som skars i skogen, eller köptes av "göingar" Täckvävnerna spikades i trævirket, allt eftersom långhalmen lades ut. Detta arbete gjorde man omsorgsfullt för att inte rånet skulle tränga in till lerväggen och skada denna."¹⁴⁶

Halmklädda korsverksbyggnader. Foton Mårten Sjöbeck. LUF:s arkiv.

Man använde inte enbart halm eller vass för att skydda väggarna utan även ris och lining. I senare tid byggdes lerstensväggar i korsverk med avsikt från början att linas, det vill säga korsverket avsågs inte att vara synligt och lerstensväggarna putsades då enbart invändigt.

Ola Olsson utanför sitt hus Tolasta, Andrarum, Albo härad. Lagg märke till att lerväggarna har spår av vittning och att man vid ett senare skede skyddat dessa med någon form av ris som hålls fast av horisontella käppar. Fotot kopierat av Tore Jönsson, Albo härads hembygdsförening.

¹⁴⁴ LUF M 8136 Ellida Ohlsson född 1889 i Skurup, Vemmenhøgs härad.

¹⁴⁵ DAL 3815 Ellida Ohlsson född 1889 i Skurup, Vemmenhøgs härad.

¹⁴⁶ LUF M 4117 Sagesman Jøns Kristiansson född 1859 i Fågeltofta, Albo härad.

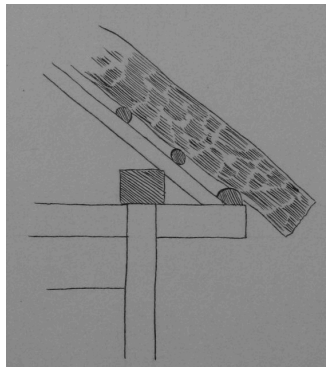

T.v. Vittad lining upp till fönstren. Lining under fönstren har ibland lagts med liggande brädor. Andrarums s.n. foto Gotthard Gustavsson, LUF:s arkiv. T.h. Lining som går upp till fönstrens överkant. Agusastugan Albo härad.

Foto på Bondrumsgårdens västra längas västra långsida. Då fotot togs var halva väggen skyddad med lining som numera är avlägsnad. Notera även att södra gavelröset lutar utåt samt att den har en rejäl vattbräda. Fotot ingår i LUF:s arkiv.

Följande citat ger exempel på hur man kan skydda väggarna genom att låta de genomgående bindbjälkarna sticka ut 30-60 cm eller mer. Undertecknad känner endast till att detta bevarats på stugor timrade på stolpe, exempelvis Lunnahöjastugan och Näsgården från norra Mellby socken. Sjöbeck beskriver korsverkshus med utdragna bjälkhuvuden, som ofta hade skiften i underfacken.¹⁴⁷ Citatet nämner ju att det är denna typ av långt utstickande bindbjälkar är vanligast i Göinge härad och Blekinge vilket ger en indikation på att det handlar om hus timrade på stolpe. Hus timrade på knut saknar ju stolparna som bindbjälkarna ska nedsänkas i även om det tekniskt går att lösa genom att bindbjälkarna sticker ut genom timmerväggen.

Till vänster: Lunnahöjastugan från Norra Mellby socken. Numera i Degeberga hembygdspark. Jämför Leches teckning ovan i kapitlet om korsverk. Mitten: gård från Lillaryd, Perstorps sn, numera i Fredriksdals friluftsmuseum, Helsingborg. Foto Gunnar Henriksson. T.h. Skiss av samma typ av konstruktion på Hagstadstugan. N. Rörum sn. Vidare har undertecknad sett samma typ av långt utstickande bjälkar på Austrिंगagården i Knislinge.

¹⁴⁷ Sjöbeck 1928:60.

”Hvarest man har starka väggar, kan detta gå an; men väggarna förvaras bäst för slagregn på det sättet, som en del ståndspersoner och äfven Allmogen mäst brukar i Gjöngehärad och Blekinge; nemligen, bielkarna sättas ej in i stolparna med tappar, hvilka utanföre förnaglas, Fig. 1. E. utan med helt hufvud, Fig. 3. I stolpen göres en gaffl, och på bielken en hals, som faller ned i gaffeln, och bielkhufvudet blifver ½ aln långt, utan för stolpen: (det vore än bättre, om hufvudet vore til en aln och mer utan stolpen, ty ju större takfoten blifver, ju mindre skämmas väggarna af vätan;”¹⁴⁸

”Långväggarna skonade man sålunda genom avsevärd neddragning av takskägget. Detta skedde därigenom att bjälkarna placerades lågt i förhållande till stolparne, och därigenom att man lät deras fria ändar, bjälkhuvudena, springa ut intill 50-60 cm utanför fasaden. ... Förfaringssättet var i äldre tid vanligt inom hela blandningsområdet ...”¹⁴⁹

Lera som brandskydd

Att lera står emot brand har säkert varit känt ända sedan man började använda detta material. Nedan följer ett par exempel på när denna kunskap nämns i skrift.

Följande citat av Linné beskriver troligtvis ett klubbstakatak:

”WÅNINGSHUSET war bygd med åtskilliga mindre allmänna byggningssätt. Taket var gipsat med halm och lera, som blivt inwriden emellan käpparna och öfwerstruket med ler och mo förän det kalkades samt genomboradt med oändeligen många, alla på sne ställda, hål; ty av fet kalk spricka taken. Golfwet up i winden och ofwan för gipsningen war lagdt af den grofwaste säckeväv, öfwerstruken med tjära och pinmo därpå ströd, hwilken intorkad blef fast och stark, at man kunde gå därpå samt wara säker för elden.”¹⁵⁰

En dansk skrift från 1789 beskriver följande:

”...Længderne sammen bygges af nogle, men ellers sættes hver længde for sig, og tienligst i tilfælde af ilds vaade, og i samme henseende har man erfahret at det er vell, hvor loftet over stue og kammer er belagt med nogle tommer tyk leer, hvorved som oftest, naar taget er afbrændt og nedreven, endnu formedelst loftets bedækning med leer, det derunder værende boeskab kan blive frelst.”¹⁵¹

Klibbstakatak

Klibbstakatak har dokumenterats på flera ställen i nordöstra Skåne.¹⁵² Alternativa benämningar är lerstakatak, samt halmdockor. Även om det inte i detta projekt varit möjligt att närmare inventera denna typ av tak så är det nog ingen överdrift att säga att det varit ganska vanligt med denna typ av innertak på boningshus. Det finns antagligen många sådana tak bevarade som är i sen tid klädda med papp, pärlspontspanel eller dylikt.¹⁵³ Det finns flera snarlika beskrivningar på hur dessa tak utförs. Rothsteins beskrivning nedan där han anger att halmdockorna ska översmetas med lera och därefter torka innan montering underlättar arbetet väsentligt vilket undertecknad själv erfaret. Med denna metod blir det enklare att putsa taket då lerbruket fäster bättre på lera än på rena halmdockor.

¹⁴⁸ Leche 1746

¹⁴⁹ Sjöbeck 1928:60

¹⁵⁰ Linné 1751:385f, 25 juli Lerkesholm.

¹⁵¹ Lerche 1987:55

¹⁵² Klibbstakatak på Hovdala se Nilén 2000:31, i Kristianstad muntligt enligt byggnadsantikvarie Magnus Lindhagen, i Bjärlöv13:36 enligt egen undersökning.

¹⁵³ Undertecknad bor själv i en skånelänga med denna typ av tak och kan därför av egen erfarenhet beskriva fördelarna. Massan i taket är ljuddämpande och värmelagrande. Dessutom är taket mycket motståndskraftigt mot eld. Vidare ger den stora mängden lera ett behagligt inomhusklimat, svalt på sommaren och ombonat på vintern. Klibbstakataket har även varit extremt följsamt vid sättningsskador som uppstått på huset.

På sjuttonhundratalet ger Christoffer Polhem följande beskrivningar av klibbstakatak:

”Det bästa synes det tyska maneret vara som fuller måste appliceras till gipztaak och gålff, men kan ock brukas till trä på fölliande sätt: förän sparrarna inläggas, hugges en räffla å båda sidhor med yxhörnet såsom en förlorad gååt, huar emellan slås runda kiäfflingar som der uthi jämnt och trångt passar huilka kiäfflingar eller kiäppar, lindas medh halmreep samantvridet och såledhes tätt sammanpakas den ena kiäfflingen effter den andra till dess taaket ähr färdigt.”¹⁵⁴

Polhems skiss som visar tvärsnitt av bjälkarna med v-formade skår gjorda med yxfjäten samt den halmlindade kätten som är intryckt i spären.

”Förän taket panelas inan effter så gör man räfflor emellan biälkarna huar uti runda kiäppar af störar kuna insätts sådan de ähro med halm omlindade och väll tillsamman packade huarpå kleenas leer med sand eller sågspån blandat och der åfvan upå bredes grus eller små klapur som kan hindra mössens genombårande, men der man kan haa sönderstött hyttslagg eller glaas ähr det bäst. Så snart samma leer ähr väll tårt, då slås panelningen och eij förr, under.”¹⁵⁵

”...Klapuren eller slaggen bör straxt läggas på inan leret tårkar, ty anars fastnar han intet fast. Om sågspån blandas bland leret blir hon segare och lättare och behöfver ingen kalk. Men i brist deraf brukas sand, men aldrig någon jord, effter den röter panelningen om vatten af uhrsno eller dråpp skulle råka komma dertill.”¹⁵⁶

Linné beskriver en liknande konstruktion i sin skånska resa:

”GIPSTAK gjordes på många ställen hos herrskaperna i Skåne utan gips, så fasta och wackra, at de trotsade våra nymodige gipstak, som ofta eländigt spricka, fast de äro bygde med dyrt köpt gips. Under bjelkarne i taken inskäras och widspikas spjälkar, hwaremellan ler, ältadt med halm, inwrides och intränges, göres sedermera slätt på undra sidan, torkas och hwitlimmas med kalk, då det blifwer starkt och wackert som något gipstak.”¹⁵⁷

”I Skåne har jag sett, det sätt af trotsning, nyttjas med förmåhn, som commerce-Rådet POLHEM omtalar i Wettenskaps Academiens Handlingar och föromtalte qvartal, man hugger en skåra med yxhörnet sidowärtes, på alla sparrarna, och sätter deremellan en kafvelbro, af stör eller trinna kiäppar, dem man förut omlindar med halmreep, och slås så tätt tilhopa, at ingen värma der kan gå ut, eller kiöld in derigenom, hwilket skier för än panelningen blir opslagen, på det at ränkalken med grof sand, som slås derpå, kan wäl torka innan panelningen slås up.”¹⁵⁸

¹⁵⁴ Polhem 1947:220

¹⁵⁵ Polhem 1947:242

¹⁵⁶ A. a. sid 248

¹⁵⁷ Linné 1751:250

¹⁵⁸ König 1752:95

Den kanske mest fullkomliga beskrivningen är gjord sv Pehr Dahl som var Konstmästare i Bergslagen. Han anger dock att hans tillvägagångssätt grundar sig på det skånska viset som ”numera” (1763) även brukas i Falun och på andra orter i Bergslagen:

”Uti Sparrarne inhugges en spetsig Falls, til 1 eller 2 tums djup och lika afstånd ifrån undra kanten: eller, om detta ej blifvit i akt tagit, innan de inlagts; häftas med Läkt-spik en Bräd-ribba af samma bredd, längs vid nedre kanten af Sparren, hvilken blir lika pålitelig at bära den tyngd, som derpå kommer. Trä-kaflar tilämnas af smått verke, som är för handen, til lika längd som öppningen är imellan hvart par Sparrar, falsarne inberäknade. Kaflarne må vara antingen runde, af 1 ½ eller 2 tums tjocklek; eller af någon platt figur, til 1 kvarterens bredd, dock någorlunda likformige. Mjuk Råg-halm, jämte väl arbetadt och godt Ler-bruk, med hälften Sand uti, hafves i beredskap.

Vidare bredes halmen jämnt och tunt ut på et långt bord, samt öfverklenas jämnt med Lerbruket: hvarpå en eller två Personer, efter kaflarnas storlek, kafla på halmen tillika med bruket, at rullan blir et kvarter tjock: hvilken de strax öfverl’ämnas til den, som skal göra Taket. Denne lägger rullan uti förenämnde falsar, så tätt som den låter sig packa.

När et Tak sålunda är fyllt, bredes god ränn-kalk ofvanpå hela kafvel-verket, hvarpå det lämnas några dagar til torkning, innan rappningen göres på undra sidan, af mur bruk med nöthår uti, som då kommer at betäcka både halmrullarna och Sparrarna. Efter ytterligare torkning, klistras det och hvitlimas, eller om tilgång är, anstrykes med Gips. Listverket passas bäst in imellan rappningen och klistringen, där bråde-list brukas, som likväl kan förändras efter omständigheterna.

Til et Tak af 8 kvadrat alnar, åtgå ungefärligen 8 Tunnor Ler, 12 Tunnor Sand, 4 Tunnor Kalk, et Lass smått trä verke och tvänne kärfvar Halm. Arbetet förrättas af en inöfvad Arbetare eller Murare, på tre dagars tid, då han har sig til hjälp 6 handlangare den första, 2 den andra, och 1 den tredje dagen.

Dessa Tak äro befundne fullkomligen täta, och se jämväl snygga ut. De tyckas ock vara mera eld-fria, samt blifva med tiden lättare, än bråde-tak med fyllning på: i det förra afseendet, hafva de blifvit vidtagne i Verk-städerne vid Avesta. Får Huset väl sjunka och Sparrarne torkas, förr än Taket lägges, är man dess säkrare för sprickor och bukter.”¹⁵⁹

Rothstein beskriver, år 1890, hur man använder råghalm tillsammans med lera både till väggar och klibbstakatak: *”Klibbstakarna bestå af stänger, omlindade med halm och öfversmetade med lera, som väl måste torka innan de användes. De fästas tätt intill varandra på takstolarna och afrappas med lera.”¹⁶⁰*

Om uppförandet av backstugor med innertak av lera

En beskrivning av användande av lera vid uppförande av backstugor för de allra fattigaste tas med här. Det är av stort värde då denna typ av byggnader sällan är beskrivna och än mer sällan, om någonsin, bevarade.

”...man lavade upp gråsten till väggar och mellan stenen klintes lera så att det blev tät och så slät som möjligt. Till fönster lämnades små öppningar såkallade gluggar i vilka insattes träkarmar och små fönsterglas. Ovanpå väggarna då dessa kom upp lades en grov bjälke tvärs över. Under denna bjälke satte man en annan grov bjälke från golvet och upp för att stödja och bära upp loftet. Till loft gjorde man flak som passade till mellan muren och tvärbjälken. Detta flak gjordes så att sidor och gavlar var av grövre trä en såkallad ram. På denna ram flätades rutor av smidiga hasslekäppar. När flaken var färdigflätade slog man lera på till en viss tjocklek och på båda sidor. Den sidan som skulle utgöra tak i stugan ströko man slät och så sattes flaken ut för torkning i solen. När dessa var torkade kunde man kalka den släta sidan varefter flaken lades upp över stugan. Dessa flak skulle avpassas så att de lades på muren och på bjälken. Denna bjälke lades med ändarna i muren och låg synlig under loftet. Den bjälke som stod mitt i stugan för att stödja den såkallade loftbjälken, uppgiver sagesmannen var ett (oläsligt ord) för barnen att leka omkring. Runt kring denna bjälke hittade barnen på alla möjliga upptåg varför den hade två uppgifter att fylla. På dessa hus lades halmtak och

¹⁵⁹ Dahl 1763:235ff

¹⁶⁰ Rothstein 1890:240

ofta "svärtoar" till "ryggning"- svärtoarvarna utgjorde (ersatte) vårträden, vilka höll taket samman uppe vid "rågåsen". Skorsten brukade komma på sidan av huset."¹⁶¹

Golvkonstruktioner och trossbottnar

Lergolv är i Norden arkeologiskt belagda från stenålder och framåt. Det är inte svårt att tänka sig att man valt samma funktionella material till golv som man haft i väggarna. Ett välgjort lergolv är tåligt att gå på och betydligt varmare än ett stengolv. Kan leran tas lokalt är det även betydligt mindre arbetskrävande än att tillverka ett trägolv. Vidare kan brist på trä vara en bidragande orsak att välja lergolv. Se även om loggolv i intervjun med Gunnar Malmberg och i verktygskatalogen om lolämmel.

Om stugorna i Rörum skrev Linné bland annat: "Inga andra gålf äro här än lergålv, så at den som nödgas resa om sena hösten eller wintertiden, saknar mer än mycket de sköna eldbräsar och warma rum, som stå enom til tjenst ofwan för slätten."¹⁶²

Wijnblad ger följande beskrivning av lergolv till en torkria 1756: "hwad golfwet i Tork-Rijan widkommer, så belägges det antingen med wäl bränt tegel. Eller stampas af ler, som waracktigast skier på det sättet, at spekelera, hästedynge och sand, lika mycket af hwardera trampas och arbetas med watn uti en lafwe, eller i nödfall på sielwa logen ganska wäl tilsammans, såsom vid tegelbruk brukeligt är, hwilken lerblandning, sedan på en fastlagd klapperstens-grund tiltrampas, och med ett krokugt långt klapträd jämnas, alt efter som det torkar, så at alla sprickor tilstrykas."¹⁶³ Sedan lergolfwet aldeles är tort, låter man Fåren någon tid om nätterna derpå ligga, hwaraf det blifwer hårdt, fast och waracktigt i längden, allenast Rijan utan til är försedd med diken eller ränstenar, så at ingen ohyra kan draga sig in och förderfwa gålfwen; och at man wid sädens uppsättande brukar den försicktigheten, at folcket ej få bruka skor med spikar uti, utan hälst sockor, så kan all säd, som wid nedtagningen til myckenhet utspilles, sen tilhopa sopas på lergålfwet och på logen tillika med den uttröskade kastas."¹⁶⁴

Om lergolv i Rönnebärga härad på 1840-talet finns följande beskrivning: "Då väggarna voro klara skulle loggolven lerslås. Detta var ett styvt göra, männen buro fram leran och kvinnorna slog med lyftade armar och med hela sin kraft handfull efter handfull däraf mot marken, tils lerlagret blef tillräckligt tjockt då det stampades till och glättades."¹⁶⁵

Tore Jönsson, ansvarig för Agusastugan som ägs av Albo härads hembygdsförening, har en lerpiska han ärvt av sin morbror. Hans morbror föddes 1908 och använde lerpiskan till att slå ihop loggolv av lera på 1930-talet. Enligt uppgift användes lerpiskan mot slutet av processen antagligen när golvet satt sig lite och då för att få bort eventuella luftbubblor eller sprickor som uppstod vid torkningen. Troligtvis är det samma moment Wijnblad beskriver i citatet ovan och "krokugt långt klapträd" är sannolikt en lerpiska.

Småbrukaren Mårten Svensson född 1865 i Attusa, Albo härad meddelade följande: "När jag i barndomen tjänte uppe i torpen under Kristinehovs gods var där lergolv och där gick gässlingar och grisar inne."¹⁶⁶

¹⁶¹ LUF M 4117 Sagesman Jöns Kristiansson född 1859 i Fågeltofta. Albo härad.

¹⁶² Linné 1751:130f

¹⁶³ Beskrivningen av hur man komprimerar golvet efterhand under torkningen är jämförbart med hur väggarna komprimeras med lerslätter.

¹⁶⁴ Wijnblad 1756

¹⁶⁵ Wigström 1891:10

¹⁶⁶ LUF M 12065

Angående loggolv skriver folklivsforskaren Bo Swensson från Degeberga att: *"Leran skulle ältas väl, blandas med sand, packas och klappas i flera omgångar. För att inte torka för snabbt, stänktes golvet med sillake. Efter en sådan behandling skulle underlaget klara många års tröskning."*¹⁶⁷

Mullbänk

*"Mullbänkar som för värmen skull, på några orter brukas, böra, såsom förderfwerlige til syllarnes förödelse, aldeles utdömmas; de äro ock helt onödige, så wida säkrare utvägar ges, til at winna samma ändamål. Mån det icke wara bättre, at fylla innantil rundt omkring alla wäggar med torr lera, som aldrig skadar träverket, stampa den wäl uppå halfwa syllarne, och efter den högd inlägga gålfwen, så undwikas tillika höga tröskålar i dörarne.... Til fyllning under gålf hålles wältorkad lera för bäst, som är tagen på höglänt mark, hvartil kan blandas tort kolstybbe och tegelgrus, om sådant är til hands. Man skulle tro at tort grus och sand wore god fyllning; men den är mest rötande, när wäta dertil kommer igenom spillning..."*¹⁶⁸

Trossbotten

*"Uti stenhus kan tråtsningen i winden göras med ... Andra upfylla tråtsningen med sågspån, ock måssa på näfwer, der swaga bielkar äro, men det håller ingen värma: Andra åter bruka istället för näfwer torkade ekelöf ock på löfwen tempererad lera med sand, hwilken sammantrycker ekelöfwen, och när leran blifwer torr, giuter man ränkalk i alla sprickorna."*¹⁶⁹

*"Torr lera av gamla lerväggar var ett utmärkt fyllnadsmedel i trossbotten under golvet. Bolster som lågo inbäddade i riktigt torr lera rutnade icke, utan höll sig friska i en mansålder. Det har jag själv sett bevis på."*¹⁷⁰

*"Om trossbottnar några fingrs spekelera på trossbotten."*¹⁷¹

*"Til trossbottn, ofwan på bräderna eller sågbakarna i winden, kan brukas underlagd måssa, och derpå sammanarbetadt ler, sand och agnar, eller rislad hästgödsel, ja ock sågspån, som wäl tilklappas och trampas, at det ej må spricka; hwaraf blir en tät bottn, som gör nedra rummen warma, och tjenar til gålf i winden."*¹⁷²

*"...goda trossbottnar warda försedde af måssa, samt derofwanpå trampad lera med sand och agnar, hwarpå torfläggas,...."*¹⁷³

Utgrävning under de blivande golven

"Andra bruka at bortföra mullen under golfven hela tre fierdedels alnar djupt; men sådant förorsakar drag och kjöld....."

*"våra ypperste Hushållare råda likaledes, at fyllningen under golfvet, gjöres af ren lera, hwilken, torr och fin stött, hindrar mössens fria spatseregång. Golfvet bör så läggas, at plankorne, i början, endast hvila på fyllningen, och alt som de siunka neder til dynastockarne, böra spikarne elle järn-dubbarne alt starkare indrifvas; på det plankorne måge få sin styrka och rätta hvilo-punkt."*¹⁷⁴

¹⁶⁷ Swensson 2002:69. Sillake har även den fördelen att den motverkar hussvamp.

¹⁶⁸ Wijnblad 1766:49

¹⁶⁹ König 1752:95

¹⁷⁰ LUF M 15629. Sagesman August Mattsson född 1874 i Borrby arbetade som snickare.

¹⁷¹ Leche 1760: 81f

¹⁷² Wijnblad 1766:16

¹⁷³ Wijnblad 1766 bihang

¹⁷⁴ Leche 1760: 81f

Skorstenar

Vid 1700-talets början hade i allmänhet slättbygdens gårdar inga skorstenar vilket däremot gårdarna i Skånes skogsbygder hade.¹⁷⁵ När Linné besökte Skåne vid mitten av 1700-talet hade förhållandena i slättbygden ändrats och skorstenslösa hus beskrivs som något ålderdomligt och ovanligt. Bevarade skorstenar från 1800-talet är ofta uppförda med lersten och endast med tegel över nock. Så är fortfarande fallet på exempelvis Bondrumsgården och Agusastugan i Albo härad. I norra Skåne var det vanligt att skorstenarna byggdes med fältsten och lerbruk istället. Då skorstenar, eldstäder och olika lertekniker i det sammanhanget kunde vara ett fristående projekt medtas endast nedanstående citat från 1700-talet:

”Herr Baron BRAUNER skrifver, at han i eldstäder, kölnor, badstugor och bakugnar aldrig hafvit kalk uti det murbruk, som varit under tak: Äfven så i väggar och sträckmur; utan allenast på hvar hvarf nyttjas tunt rännebruk. Om den sakens rigtighet och goda nytta är så mycket mindre at tvivla, som det af ärfarenheten är ostridigt, at ler mättadt med sand til stadigt bruk, blir i elden af samma egenskap, som tegelsten, eller som krukkärl, om det är väl arbetadt. Herr Baron FUNCK uti sin vackra tractat om Svenske Tjär- och Kol-ugnar skrifver, at vid eldstäder passar sig icke annat bruk, än ler och sand, hälften av varje; men intet eller ganska litet kalk deruti, fast murmästare icke gerna vilja dermed mura, föregifvande at murningen då icke håller tillsammans.”¹⁷⁶

”Skorstenarna, som nu stå på stugorna, äro här et nytt mode och nu tämmeligen wedertagit, då röken tilförne måste stryka ut genom dören.”¹⁷⁷

”Rappningen äfvan taaket som för rägn durera bör, måste bestå aff bara kalk och sand med lijte eller intet leer ibland, ty leeret tåhl intet vattn. Kalken bör vara oslächt eller åtminstone medh föga vattn slächt Sanden måste vara tårr, på höglänt ort tagen, och ingalunda siösand, ty den tar och vättska åt sig. Kan man ha smijdhesinder i stället för sandh eller och bådha, blir rappningen så mycket starkare. Man brukar och att blanda kalken medh håår af hudhar som gör rappningen seeg, jämväll och sågspån af trä som har den arten att giöra all rappning icke allenast seeg, utan och att hänga eller fästa sig quar såsom lim att rappningen intet så lätligen låssnar.”¹⁷⁸

”Korstenarne äro til loftet murade med bränd sten; men emellan loftet och taket med obränd, dock så, at bränd sten brukas i alla hörnen, och äfven utom taket. Blifver korstenen sedan försedd med väl arbetad rappning, har han tilräckelig styrka.”¹⁷⁹

¹⁷⁵ Campbell 1928:208

¹⁷⁶ Leche 1760: 82

¹⁷⁷ Linné 1751:148

¹⁷⁸ Polhem 1947:213

¹⁷⁹ Sandell 1760:31

Nyggjorda intervjuer med traditionsbärare

De nyggjorda intervjuerna ger kompletterande kunskap till äldre frågelistsvar. Bland annat visar intervjuerna att nybyggnation med lersten och lerloggolv var i bruk i Skåne på 1930-talet. Bägge traditionsbärarna jämför arbetet med bakning och uppger att lera trampades vid ältningen.

Intervju med Gunnar Malmberg född 1917 i Vittskövle, Gärds härad.¹⁸⁰

Gunnars far, född 1880, var i grunden smed men arbetade på sågverket i Vittskövle som förman. Han var händig och kunnig i de flesta hantverk, en allehandamakare. När Gunnar var i tioårsåldern flyttade de från Vittskövle till norra Lökaröd och vid uppförande av bland annat loge fick Gunnar vara med och arbeta. De byggde logen med egentillverkade lersten och loggolvet av stampad lera gjorde de även själva.

Val av lera

De tog lera en bit bort från tomten där det var bättre lera. Leran togs i lergropar som inte var så djupa, gamla gropar med vattenpölar var bäst. Det ska vara speciell lera. Ibland lite grus i, om det blev för fett höll det ej ihop.

Ältning av lera

Den uppgrävda lera ältades och slogs skyfflar och klubbor ”... man får knåda det som när man bakar bröd. Med fötterna fick man trampa i det.”. Lera ältades i ett kar ”ungefär som ett baktråg”. Lera ansågs färdigältad när: ”skulle ju kunna forma (lera) så där inte blev bubblor eller luft emellan”.

Tillverkning av lersten

Lera slogs i form och formen lyftes bort. Stenen fick ligga och torka på bräda. Inte på marken då blev de smutsiga. Stenarna behövde inte torka så länge utan kunde användas till murning efter några dagar men det var inte heller någon nackdel om de låg och torkade längre. Torktiden avgjordes till viss del av vädret. Lerstenarna fick inte ligga mitt i solen vid torkning utan de skulle torka jämt.

Murbruk

Cementbruk användes. Lerbruk gick också bra. Ett alternativ var att blanda kalkbruk i lerbruket men då var det extra viktigt att bearbeta det väl. Man fick känna sig fram till rätt blandningsförhållande.

Loggolv

”... loarna fick vi göra själva. Lera var ältad innan den las in. Den jämnades ut, stampades, drogs över med rätbräda och avvägdes så inte vannet blir stående på golvet utan rinner ut på sidorna. Vi stampade med korta brädor som var påspikade under trätofflorna. Det var roligt men jobbigt. Logen nybyggdes av far från grunden.” Lergolvet slogs även med ”plattor på en stage”, antagligen en form av lolämmel.

¹⁸⁰ Sammanställningen grundar sig på olika intervjutillfällen. Ett tillfälle är dokumenterat på band 30 maj 2010.

Dessa trätöflor med påspikade brädlappar finns i Albo härads hembygdsföreningssamlingar och var ej kända för undertecknad när intervjun gjordes. De påspikade utskottsbräddbitarna är sågade med cirkelsåg och de är sannolikt tillverkade i början av 1900-talet.

Intervju med Erik Persson född 1922 i Bertilstorp, Albo härad.

Medverkande: Eriks fru och son, Karl-Magnus Melin, Therese Melin och Tore Jönsson.

Tore Jönsson från Albo härads hembygdsförening och till höger traditionsbäraren Erik Persson.

Erik hjälpte sin far att göra lersten, på 1930-talet. Eriks far hade ett litet ställe och säsongarbetade på våarna med att gallra betor och att jobba på sockerbruket i Karpalund på höstarna. Han tillverkade även träskor och jobbade i skogen på vintern. Erik berättade att hans far bara gjorde lersten för eget bruk men att grannen hade större produktion för avsalu. De hade en dubbelform, för tillverkning av två stenar åt gången, med ca 5 cm höga kanter. Erik hade aldrig varit med om att göra lergolv.

Lerkvalité

Leran grävdes upp när den skulle användas och vanligtvis tillsattes varken grus halm eller kogödsel. Leran togs ca en meter ner i marken: *"Här är så kallat lagom blanning till att göra lerstenar och de höllde bra. Riktigt fet lera fick de ju ha grus i, blanda opp lite."*

Tillverkning av lersten

När leran var uppgrävd ältades den: *"I en stor träflaga, ca två meter åt vart håll, med kanter."*
"Dels trampa vi o dels me skovel- spade. Slo det runt och trödde itu det och hackade, fick det riktigt

fint. Sen blev det till en deg så vi kunde lägga det i formen. Som när man baka bröd.” ”Formen satte vi på brädan där vi blannade degen och sen slo vi i leran och trödde hårt. Sen kunde man ta formen och sen bara välte man formen på en bräda och la ut.” ”Man till och med slo den ner på brädan. Så det ble liksom ett klatsch fallde de av och blev liggandes.” ”Det gjorde man meddetsamma. Då gäller det att få rätt konsistens på det. För blir det för torrt faller det av. Det ska vara lagom vått så det liksom hänger ihop.”

Torkning av lerstenen

Lerstenen staplades på brädor och täcktes för att inte gå sönder vid regn. De vändes ej.

”Hur länge de fick torka berodde på väderleken. Var det regnig dag gick det inte alls. Det fick vara solsken. Tre dagar, sen blev de hårda så de hållde ihop.”

Lerbruk och lerbruk förstärkt med kalk

Vid telefonsamtal med Erik uppgav han att bruket som användes vid murning med lersten var samma lera/blandning som i lerstenen för att ”väggen skulle bli ett i ett”. En annan variant gavs vid intervjun som spelades in: *”Det var ungefär samma lera, de tog nog lite kalk i för det skulle hålla ihop bättre. Sen när de skulle putsa de där väggarna skulle det vara lite kalk i bruket där. Så det skulle hålla ihop bättre.”*

Om leran som grävdes upp var lagom fet behövdes ej grus tillsättas till putsbruket utan endast lite kalk. Man använde osläckt kalksten: *”..som skulle släckas och röras ut till en riktig välling. Till riktigt itubränt som man säger.”* Först när kalken var släckt blandades den ihop med lerbruket. *”Kalken var för sig själv. Sen den är släckt är den som såpa, smord o dan. Sen fick man röra ut det också, lite som välling.”*

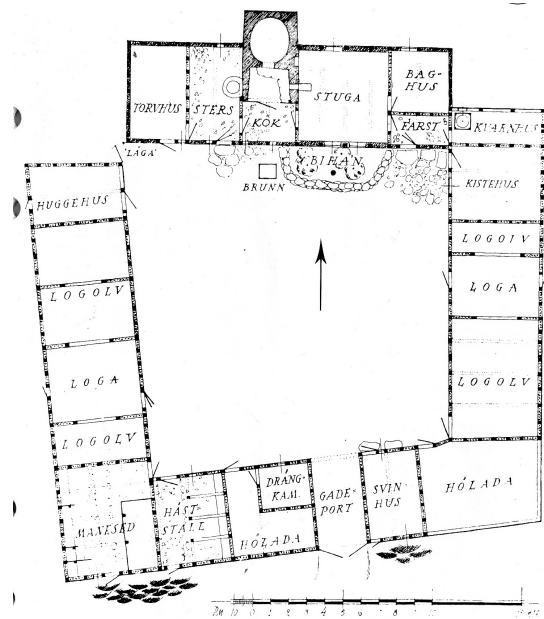
Putsning av väggar invändigt, brädklädning utvändigt.

Erik berättade att väggen fick blötas lite innan putsning: *”så inte vannet togs för fort ur bruket. Det fick ta sin tid.”* Han hade mest varit med om att invändiga väggar putsades. Utvändigt kläddes de murade väggarna med brädor istället. Putsningen utfördes med murslev och inte med händerna, *”Det skulle vara en viss klatsch för att få det riktigt att fästa.”*. När innerväggarna putsats drogs de av med en skurbräda för att sen torka utan vidare efterbehandling. Erik kände inte till de äldre lerslätorna när dessa beskrevs för honom.

Praktiska försök

Workshop på Bondrumsgården

Ett tidigt beslut var att försöken skulle vara så processuellt–historiskt riktiga som möjligt. Detta innebär konkret att även ältningen skedde på traditionellt vis för att nå en högre autenticitet. Vidare användes lokal lera. Albo härads hembygdsförenings Bondrumsringens ordförande Eva Nilsson har lagt ner ett gediget arbete på att fråga äldre personer om var det finns lera och lertag i Bondrumsgårdens närområde. Lantbrukaren Sven-Anders Gustavsson kunde visa ett ställe på sin mark där det finns gott om lera lämpligt för projektet.

Plan över Bondrumsgården. LUF:s arkiv. Under workshopen restaurerades facken på höladans östra vägg. T.h. Mansedets västra sida med listeträ av en klyvd ekgren och stolparna på stenar. Mansedets timmer fälldes 1801 medan övriga delar av gården är uppförda kring slutet av 1820-talet och höladan på 1850-talet, Melin 2008.

Ordföranden Kenneth Olsson, Ingmar Melin och undertecknad grävde upp lera till experimenten. Det visade sig att det i leran fanns stora bitar skiffersten. Detta gjorde att vi blev tveksamma till lerans lämplighet. Det visade sig sen att originalklinefacken hade inblandning av relativt stora skiffersten! På workshopens första dag genomfördes experiment på åtta fack på Bondrumsgården. Under andra halvan av 1900-talet hade man ersatt lerputsen med hönsanät och cement. Detta hade fått till följd att vatten trängde in bakom cementen och fick lerstakar och lerklining att ruttna och vittra medan det samtidigt inte utvändigt syns vad som pågick. När vi rivet ner cementen fick vi även avlägsna en del av den vittrade lerklining och byta ut några lerstakar. Originalklining uppsamlades noggrant för att återanvändas.

Kenneth Olsson gräver upp lera, ett par hundra meter ifrån Bondrumsgården, som undersöks av K-M Melin. Foto Ingmar Melin.

Ältning av gammalt och nytt lerbruk

Den nyuppgrävda leran hade stått några dagar i baljor med vatten innan vi slog ut den i lavarna och bearbetade den smidig med nytillverkade lerklubbor, lerpiskor, spadar och rakor. Den gamla leran behandlades på samma vis. En tydlig skillnad på gammal och ny lerklining var färgen. Den gamla var ljusare än den nyuppgrävda. Troligtvis har originalleran varit av en annan färg och sammansättning än den vi grävde upp.

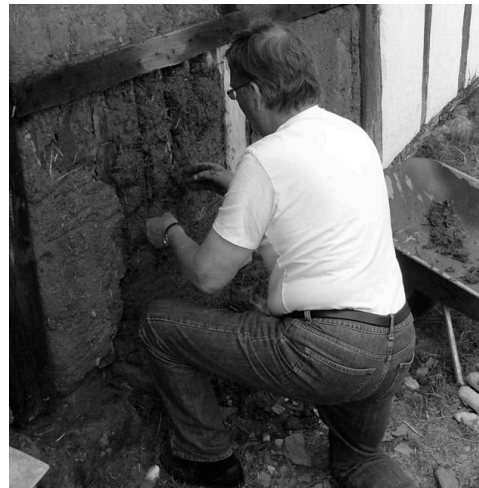
I laven närmast bearbetar Henrik Sundahl och Kenneth Olsson nytt lerbruk med lerklubba och lerpiska. I laven bakom krossar Ingmar Melin gammalt lerbruk, från de fack som ska restaureras, som ska återanvändas. I nedre hörnet t.v. står en balja med blötlagd halm som ska användas som armering i bruket. Foto Nils-Erik Andersson.

T.v. I vänstra laven ältat originalbruk i högra nyuppgrävd ältad lera. T.h. Först när leran var väl ältad tillförde vi den blötade och hackade halmen. Ältarna är Janne Sjöblom och Olof Andersson. Foto t.h. Nils-Erik Andersson.

Olika blandningar gjordes för att se om vi över tid kan se tecken på att exempelvis lerklining med hästdynga är mer eller mindre hållbar än blandningar utan. Alla blandningar tillfördes hackad halm då det fungerar som armering och då vi tydligt kunde se att det använts i den gamla kliningen.

Före påslagning av putsen vätades den gamla lerkliningen rikligt och lervatten penslades på för att undvika att en vattenhinna bara la sig utanpå den dammtorra gamla leran vilket skulle kunna leda till bomsläpp. De undre facken hade större skador vilket ledde till att påslaget fick betydligt större tjocklek än överfacken. Redan vid appliceringen diskuterade vi att det skulle kunna leda till vara ett problem och att den tunna putsen eventuellt skulle få sämre hållbarhet och risk för större sprickbildning. Det är även viktigt att nämna att det inte fanns några tecken på att originalkliningen påförts i omgångar. Där kliningen var hel verkade den vara homogen och applicerad vid ett tillfälle, så som flera källor anger. Vid applicering användes främst händerna även om murarna gärna ville använda sina slevar. Vid påslagningen av leran arbetade en person inifrån och en utifrån.

T.v. De nya stakarna är spetsade upptill och instuckna i hål på löshultets undersida. Nedtill står de direkt på stenar. Kliningen slås på utifrån och inifrån samtidigt. På bilden syns Henrik Sundahl. T.h. Facket klinas av Kenneth Olsson.

Workshop Agusastugan

Andra dagens workshop utfördes på Agusastugan. Sju fack putsades med kalkbruk för ett tiotal år sen behövde åtgärdas. Efter nerknackning visade sig två fack vara murade med lersten och bruket bedömdes okulärt som lerbruk förstärkt med kalk. Övriga fack var murade med tegel och bruket var här kalk. Efter diskussion inom gruppen kom vi fram till att prova fyra putsbruk: rent lerbruk på lersten och på tegel, lerbruk med 1/6 kalk på lersten och tegel, lerbruk med 1/1 kalk på tegel och slutligen ett tegelfack med rent kalkbruk.

För att i viss mån följa traditionsbäraren Erik Perssons tillvägagångssätt använde vi osläckt kalk som stukasläcktes, vid noggrannare genomgång av hans beskrivning kom vi sen fram till att han troligen menat våtsläckning och inte stukasläckning. Vi konstaterade även senare att byggläror angav att stukasläckt kalk skulle stå 24 timmar före användning för att all kalk skulle vara släckt.

Agusastugans gavel där de undre facken restaurerades. De två första facken till vänster har ren lerputs sen ökar kalkmängden till att det sista facket enbart har kalkputs. Foto Nils-Erik Andersson.

Då ett grundsyfte med projektet varit att sprida de gjorda kunskaperna bjöds ett antal bygghantverkare in till att delta i försöken. Deltagande hantverkare var: Nils-Erik Andersson bygghantverkare, Olof Andersson timmerman, Anders Göransson murare, Ingmar Melin, taktäckare, Karl-Magnus Melin timmerman, Therese Melin bygghantverkare, Ola Priebe murare, Janne Sjöblom bygghantverkare, Henrik Sundahl timmerman.

Från hembygdsföreningen medverkade: Ordförande Kenneth Olsson, Tore Jönsson, Henry Carlsson, Eva Nilsson, Eva Gustavsson, Sven-Anders Gustavsson, Jonas Gustavsson och Inge Ohlsson. Dessutom besöktes workshopens första dag av byggnadsantikvarie Paul Hansson och murare Henrik Nilsson.

Tillverkning av lerstakar

Stora delar av Bondrumsgårdens korsverksfack är uppbyggda med bokstakar som i nedre ändan antingen står i en uthuggen ränna i fotträet eller direkt på stenfoten där fotträ saknas. Bokstakarna är klyvda och har barken kvar. När undertecknad tillsammans med timmerman Olof Andersson behövde ersätta ett antal på Bondrumsgården valde vi att använda en teknik vi lärt oss av timmerman Sten Nilsson från Laholm.¹⁸¹

Bild t.v. visar klyvda bokstakar som är tillspetsade i ovanändan. I lösholtet är borrarat hål för att fixera stakarna. Nederändan står på stenfoten då fotträ saknas. Bild t.h. Hög med nyklivna bokstakar som fick ersätta de uttjänta.

Vi kan inte utläsa om det är på detta vis originalstakarna är kluvna men det är ett effektivt tillvägagångssätt. Man står två personer vända mot varandra. En svingar sin yxa och sätter den ganska nära en av ändarna. Den andre svingar sin yxa med kraft och sätter den ganska

¹⁸¹ Denna teknik har sedan Gunnar Malmberg, född 1917, beskrivit som vanlig i Skåne vid huggning av metersved Malmberg muntligt 2010.

nära den första yxan som då frigörs. Den första yxan slås i med kraft igen och så vidare tills virket är klyvt. Metoden är effektiv men inte att rekommendera för ovana. Det är givetvis ett riskmoment när någon svingar en yxa i full kraft mot personen som står framför.

Timmermännen Olof Andersson och K-M Melin klyver en fereskate genom att hugga växelvis. På samma vis tillverkade vi bokkäppar till Bondrumsgården. Foto Ingmar Melin.

Kortfattad sammanfattning och slutdiskussion

Inom detta projekt finns inget utrymme för att noggrant analysera de olika svar traditionsbärare, litteratur och stående byggnader gett utan nedan följer en mer generell sammanfattning av resultaten. De försök som utförts med lerklining och lerputs kommer att ta flera år att utvärdera och kan därmed inte redogöras för här. Dock tror undertecknad att de flesta av blandningarna kommer att fungera bra. Lera och lerblandningar har, enligt undertecknads praktiska försök under ett antal år, ett stort spann som det fungerar bra inom. Man kan även säga att det är ett förlåtande material som kräver ganska stora felsteg vid blandning och applicering för att ge ett dåligt resultat som snabbt visar sig. Rörande hantverkstekniker så har gamla kunskaper kunnat dokumenteras och göras tillgängliga som skulle vara ytterst svårt utan traditionsbärarna, frågelistsvaren och genomgången av äldre litteratur.

Korsverkshus med lerstakafack, bindbjälkar, eftersom de har skalle är de inga stickbjälkar, försänkta i stolparna under lejden och en skorsten uppmurad av lersten. Foto Mårten Sjöbeck, LUF:s arkiv.

Kunskapsläget rörande skånska traditionella lertekniker har med detta projekt ökat markant. Detta möjliggör till att teknikerna kan läras ut till hantverkare, elever och hembygdsföreningar samt att man på byggnadsminnen kan kräva att restaureringar utförs på traditionellt vis.

Kortfattade svar på projektets huvudfrågeställningar:

- Hur var arbetsprocessen vid uppförandet av korsverkshus med tyngdpunkt på de använda lerteknikerna?
En timmerman ledde arbetet med stommens tillverkning och avmärkte stommens blivande delar som sen höggs till av bonden, drängar och grannar. Lerarbetet utfördes av drängar och pigor. Drängarna stod för blandning av leran och framforsling till arbetsplats medan pigorna stod för kliningsarbetet. Murare anlätades för att mura skorsten.
- Hur var arbetsprocessen vid tillverkning av lersten?
Lokal lera som var lagom fet ältades, slogs i form och staplades sedan för torkning. Detta var ett arbete som ofta utfördes av den som behövde sten men det kunde även ske för avsalu.
- Vilka redskap användes?
Vid kline på stakar användes främst händerna för att slå på leran och efter att leran satt sig slättades väggen med en lerslätta. På 1900-talet användes även murslev vid murning med lertegel. Vid ältning av lera användes lerklubbor och/eller lerpiskor av trä eller järn. Leran ältades då i en lervave. Leran kunde även trampas av människor och/eller hästar eller tjurar. Ältning med djur skedde på marken.
- Vilka ingredienser ingick i lerbruket?
Främst lera som ibland var lagom fet och då inte behövde magras med grus. Ofta tillsattes hackad halm som armerade leran. Det förekom även att man tillsatte gödsel, sillake, kalk etcetera i leran för att ändra/förbättra brukets egenskaper.
- Har ko- och/eller hästgödsel traditionellt varit en tillsats i lerbruk?
Ja det finns flera oberoende uppgifter på att så var fallet.
- Finns det traditionella metoder för att skydda lerväggar?
Man byrade (klädde) väggarna med halm, vass eller lining för att öka livslängden. Det var inte ovanligt att man stockade ut väggen med lerbruk som sen fick ett lager kalkputs ytterst. Även vittningen sågs som ett offerskikt som skulle bevara leran. Det finns även ec'xempel på att man lät taket gå extra långt utanför långsideväggarna och att man skyddade gavlar med flera vattbrädor på olika höjder.

Råd inför restaurering av byggnadsminnesmärkta hus med lertekniker

Det finns ett traditionsbrott i skånskt byggande med lertekniker. Vad gäller vissa tekniker sker brottet redan under andra halvan av 1800-talet. Därför är jag av åsikten att det finns stor anledning att göra grundliga litteratur- och arkivsökningar som komplement till byggnadsundersökningar och experiment vid restaureringar. Gör man inte det är risken överhängande att man använder sin egen begreppsvärld och tolkar utförande och resultat efter moderna krav. Det som vid ett första intryck kan tyckas vara "dåligt" hantverk på ett byggnadsminne, men som ändå fungerat i 150 år ska inte ersättas av enligt moderna normer "fackmannamässigt" hantverk då det innebär en förvanskning av det lagskyddade

byggnadsminnet och dessutom i de flesta fall inte innebär någon betydande förbättring heller. Förståelsen för det tillsynes ”dåliga” hantverket ökar med förståelsen för förutsättningarna som rådde när arbetet utfördes, av vilka som utförde det, de tillgängliga resurserna, vad som ansågs bra nog, att byggnaderna förväntades ha ett årligt underhåll etcetera. Det borde snarare vara så att fackmannamässighet vid arbeten på byggnadsminnen innebär förmågan att tolka varje enskild konstruktion på ett byggnadsminne som unik och sträva efter att laga, ersätta, restaurera med samma metoder, material och noggrannhetsgrad som originalet uppvisar, det är oerhört mycket skickligare och krävande av en hantverkare än att vara bäst på att utföra ett hantverk på endast det sätt man en gång lärt sig. Vid mindre lerarbeten med höga krav på autenticitet kan man därför välja att älta på traditionellt vis. Tar man som exempel Bondrumsgården, där ett antal fack behöver restaureras under de närmsta åren för att ersätta tekniskt felaktigt utförda putslager med hönsnät och cement, så blir det inte några stora mängder lerbruk som används varje säsong. Blandning av kalkputsbruk med tvångsblandare går enligt Holmström tio gånger fortare än med handverktyg. Förhållandena kan troligtvis vara desamma för lerbruk. Men tar man med i beräkning transporter och rengöring av tvångsblandare gentemot att ha en stationär lerback så försvinner en del av tidsskillnaden. Läger man dessutom in aspekten på pedagogiskt visningsvärde av de traditionella metoderna och ökningen av autenticitet så ter sig några timmars merarbete som en väl värd investering.

Korsverk och lerklining/lersten/tegel över tid

En preliminär och ofullständig sammanställning ges nedan för att visa exempel på förändringar. Syftet med detta är att undvika ett enkelspårigt tankesätt där man slår fast ”hur man gjorde förr”. Det tillsammans med att citaten visar på en mångfald av lösningar leder till min åsikt att om man strävar efter autenticitet och vill minska graden av förvanskning vid restaureringsarbeten så krävs det att man använder sig av ett öppet sinne och förutsätter att alla byggnader är unika. I den nedan förenklade beskrivningen av skillnader i tid bortses från att stora variationer förekommit beroende på exempelvis lokala traditioner som fortlevat längre på vissa ställen och ekonomiska resurser. Närhet till skog har även påverkat om fotträ funnits och när trägolv införts etcetera.

Före 1700-talet är våra kunskaper om allmogekorsverk ytterst begränsat. Adelns och städernas korsverksbyggnader är av helt annat slag och tas inte med i följande sammanställning.

Tidigt 1800-tal: Stenfot utlagd utan tanke på brädgolv och grundstenar som går in i rummet. Lergolv är allmänt brukades även i boningshus. Fackfyllnaden utgjordes av lerstakar och kline. Stolparna var ofta av grov ek. Korsverksbyggnader hade oftast takstolarna placerade över stolpar för ökad styrka i konstruktionen. Bindbjälkarna var stickbjälkar som var infällda i stolparna under lejden. Lejden hade rektangulärt tvärsnitt. Vid montering restes bockpar bestående av stolpar och bindbjälkar därefter monterades lejden.

1789 beskrivs följande rörande Riberhus amt i Danmark: *”Foed støcker bruges nu almindeligst ikke, men stolperne sættes paa nogenlunde stoer og dertil beqvem steen, og erfaringen haver lært at denne maade er bedre og varigere end med foed støcker thi naar dette raadner som temmelig hastig skeer, især naar huuset ligger lavt staar en deel af væggen i fare for at falde. Da foed støcker ikke bruges, steenes bygningerne heller ikke over jorden, uden allene ved den steen hvorpaa stolpen sættes og derefter legges mindre steen paa den jevnede grund, hvorpaa huuset bliver bygt, hvorpaa staverne sættes og klines altsaa væggen lige til jorden.”*¹⁸²

¹⁸² Lerche 1987:202

Kring 1850 började grunden läggas mer planerat troligen i samband med att lergolven successivt ersattes med brädgolv. Klenare stolpar och furustolpar förekom.

Vid slutet av 1800-talet blev det vanligare med välgjorda grunder och golvbjälklag för brädgolv. Spikning av taksparrar i lejd istället för dubbning förekom. Många sentida korsverkshus förefaller vara slarvigare uppförda det verkar ofta som man inte brytt sig om var stolparna hamnat i förhållande till takstolarna. Bindbjälkarna placeras ovanpå lejden. Lejden är ofta av fyrkantigt tvärsnitt istället för som tidigare av rektangulärt tvärsnitt. En orsak till degenerationen kan vara skråväsendets upphörande 1846.

De insamade kunskaperna om förändringar av byggnadstraditionen kan sammanfattas med följande citat av professor Olle Svedberg. *"Den "skånska längan" är ingen enhetlig byggnadstyp. Den långsmala planformen, de låga väggarna och den höga takresningen är visserligen drag som går igen. Men den regionala och lokala särprägel är också mycket framträdande. Skillnaderna beror bland annat på åldern, det geografiska läget och byggnadstekniken."*¹⁸³

Fackfyllning

Med ledning av frågelistsvar och de byggnader undertecknad arbetat på i detta projekt och tidigare så kan följande hypotes framställas även om det hade varit önskvärt att framledes prova dess hållbarhet. Hypotes: Det traditionella sättet att fylla facken med lera har sen förhistorisk tid varit med olika former av lerstakar, flätning av vidjor och halm som lerklinats. Först i och med att tegelsten i viss mån börjar användas på prästgårdar och större gårdar så blir det även efter hand vanligare att använda lersten som ett billigare alternativ till tegel men ändå lite modernare än kliningen som varit förhärskande.

Vad styrker då denna hypotes? Det finns många uppteckningar från 1700-talet och framåt som beskriver hur man bygger med lerklinade fack men endast sentida beskrivningar av hur man bygger med lersten. Undertecknad har på många byggnader som har lersten eller tegel i facken uppmärksammat hål och rännor som visar att fackfyllnaden tidigare utgjorts av lerkline. Ekonomiskt bör det vara mer fördelaktigt att lerklina då man efter att leran är ältad vid ett tillfälle kan fylla facken. Används lersten tillkommer momentet med tillverkning och förvaring. En landsomfattande undersökning av byggnadsskick på landet utfördes 1789 i Danmark. Specifika frågor var bland annat vad facken var fyllda med och som alternativ fanns klining, råsten och bränd tegel. En överväldigande majoritet av svaren angav att det enbart fanns klining i facken. Enstaka undantag fanns dock där gårdar hade några fack av de andra typerna. Svaren till överheten anger även förslag på materialåtgång till de olika amternas typiska hus. I dessa beskrivningar anges ibland att det åtgår råsten till skorsten samt bränd tegel ovan nock, jämför citatet under skorstenar där Hallenborg angav att lersten används till eldstäder.¹⁸⁴ Åke Campbell skrev i sin avhandling att inte en enda allmogebyggnad med tegel i korsverk finns omtalad i Skåne före 1757 då en kunglig förklaring gavs ut som angav att den lantman som byggde av tegel eller gråsten skulle erhålla 20 års skattfrihet. Påbudet ledde dock inte till att allmogens sätt att bygga ändrades snabbt och tegel uppträdde först på allmogebyggnader efter skiftet. Vidare menade Campbell att det var först efter denna tid som vittning av ytterväggarna blev vanligt.¹⁸⁵ Gotthard Gustafsson skrev att det äldst kända exemplet på en bondgård med tegelfack är Bondrumsgårdens stuglänga som är uppförd 1828.¹⁸⁶ Vilket kan jämföras med följande citat: *"..i slutet av 1820-talet hade en och annan av de djärvaste bönderna på Landskronaslätten börjat bygga tegel- och råstensmurade*

¹⁸³ Svedberg 1975:8

¹⁸⁴ Lerche 1987

¹⁸⁵ Campbell 1928:212

¹⁸⁶ Gustafsson 1928:140

korsvirkeshus.”¹⁸⁷ Minnhagen skrev dessutom följande om lersten och tegel: ”..korsvirke med tegelfyllnad som inte hade någon traditionell förankring hos allmogen.” ”Lersten förekommer redan under 1700-talet i Skåne men används mera allmänt först under 1800-talets senare del.”¹⁸⁸

Kunskapsförmedling

Förutom de nämnda försök som utfördes vid workshopen genomfördes 2010 en kurs i lertekniker på Bondrumsgården och en i Hässleholms hembygdspark där allmänheten gavs möjlighet att prova på olika lertekniker på byggnader och modeller. Ytterligare en kurs för allmänheten genomfördes på Bondrumsgården 2011. En kurs har även hållits för NE-byggs murare på den kulturhistoriskt värdefulla Albostugan i Alunbruket. 2010 har denna byggnad restaurerats varsamt av Knadriks Kulturbygg och NE-bygg på uppdrag av Christinehov gods. Kurserna för allmänheten fulltecknades snabbt och flera personer står i kö till kommande kurser.

Även om denna rapport avslutar detta lerprojekt så fortsätter experimenten, kunskapsinsamlandet, långsiktig utvärdering och kunskapsförmedlingen....

Ordlista

Ordlistan är inte komplett och de konstruktionsdelar som illustreras i texten är ej medtagna.

Avmärkning är det moment när timmermannen märker på de olika timmerdelarna till en konstruktion. Exempelvis avmärks var urtag, tappar etcetera ska vara. Avmärkningen sker på marken efter att timmermannen gjort en utslagning av väggar etcetera. Det danska ordet för avmärkning är tilridsning.¹⁸⁹ **Binning**, den allmänna betydelsen är utrymmet mellan två stolpar. Ibland kan dock avses det bockpar som utgörs av en stolpe från vardera långsidan och den i dessa stolpar nedfällda bindbjälken. **Bläa** betyder kil och återfinns används bland annat för att fixera stickbjälkarnas utskjutande ända utanför stolpen. **Bolster** är namnet på golvbjälkar som ligger som underlag för brädgolv. De kan antingen vara förankrade i fotträet eller ligga löst lagda. **Brödavägg** är samma sak som sprödavägg. **Byrade väggar** kallade man väggar som klätts med halm som hölls fast med påspikade hasselkäppar. **Dubb** = tränegel. **Glygg** är samma sak som tapphål. **Lave** kar med låga kanter som leran ältas i. **Lejd** Det timmer som ligger vågrätt ovanpå stolparna och som taksparrarna sen står på. Vanligtvis utgörs lejden av ett halvtimmer med rektangulärt tvärsnitt. **Lining** är samma sak som panel. **Listaträ** längre klyvd gren eller läkt som är inhakad i flera stolpar och sammanbinder dessa istället för löshult. När listaträ förekommer är det oftast på uthus. **Lolämmel** redskap att bearbeta loggolv med. **Löshult** vågrät stolpe mellan stolparna i korsverk. **Oppstannare** är en kort stolpe som är placerad mellan löshult och lejd. **Skinning** är samma sak som ett fack dvs en binning har två skinningar. **Spekelera, spickelera** = Blålera. **Sprödavägg** är kline på käppar vari flätats klyvna käppar eller okluvna kvistar. **Stakavägg** är vanligen benämningen på fack där kluvna stakar, ofta ¼ klovor, av al eller bok bär lerkliningen utan någon form av inflätad halm eller kvistar. **Stickbjälke** heter bindbjälke som stuckit genom glyggar på ett stolpar med stolpe på vardera långsidan. **Struna** kallar man det som sker när leran efter ältning står till sig för att få bättre egenskaper eller mogna. **Unnerstannare** är en stolpe som står under löshultet, antingen på en sten eller på ett fotträ. **Vitta** är det man gör när man vitmenar lerkliningen. **Överträ** synonym för lejd.

¹⁸⁷ Wigström 1891:12f

¹⁸⁸ Minnhagen 1973:40

¹⁸⁹ Lassen et al 2011.

Verktgyskatalog

Verktgyskatalogen visar enbart upp ett begränsat urval av alla de redskap som finns på de besökta hembygdsgårdarna och museerna. Beskrivningar av verktyg som kan förekomma på andra ställen i denna rapport är även medtagna. Syftet med denna verktgyskatalog är att exemplifiera de verktyg som användes vid uppförandet av korsverksbyggnader och framförallt lerarbeten i samband med detta under 1700-1900 tal. Vidare gör katalogen det möjligt för specialintresserade att själva undersöka flertalet av redskapen som finns i samlingar. Förhoppningen är dessutom att den kan vara en hjälp vid nyttillverkning av redskap som ska användas på restaureringar av byggnadsminnen. Moderna verktyg (läs fabrikstillverkade) är inte medtagna i denna undersökning om de inte belyser någon speciell frågeställning rörande de handgjorda redskapen.

Lolämmel beskrivs på följande sätt av Hörlén *"När klineväggarna äro uppförda, lassa drängarna lera på de platser, där loggolv skall läggas. Leran utjämnas av ett par drängar i ett 2-3 kvarter (30-45 cm) tjockt lager. Några dagar härefter får drängen "lämma loen ihov" med en "lolämmel". Denna består av ett plankstycke, som är 3 kvarter långt, 2 kvarter brett och 3 tum tjockt, och i detta är insatt ett starkt handskaft. Med verktyget kan den unge mannens kraftiga armar "lämma" leran samman till ett fast "tössjegoll" (tröskgolv). Sedan detta segtorkat, kommer byns ungdom att "dansa logolled ingi".*¹⁹⁰

Lolämmel som förvaras på Bondrumsgården i Albo härad. Under lolämmeln ligger en tvåmeterstumstock som ger en aning om redskapets storlek.

Lerpiska

Hur länge det använts ler och kalkpiskor av järn har inte undersökts det äldsta belägg som undertecknad stött på är dock i en skrift tryckt i Lund 1750 där en dylik är avbildad.¹⁹¹ Tore Jönsson, ansvarig för Agusastugan som ägs av Albo härads hembygdsförening, har en lerpiska han ärvt av sin morbror. Hans morbror föddes 1908 och använde lerpiskan till att slå ihop loggolv av lera på 1930-talet. Enligt uppgift användes lerpiskan mot slutet av processen antagligen när golvet satt sig lite och då för att få bort eventuella luftbubblor eller sprickor som uppstod vid.

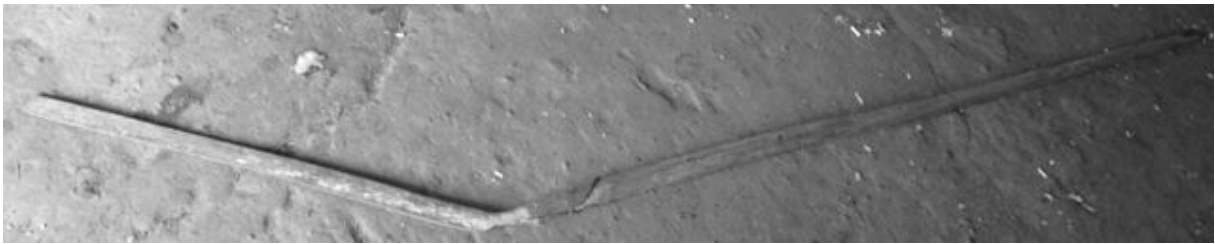

T.v. Lerpiska av trä och lerklubba från Visseltofta s.n. LUF:s arkiv. T.h. Ler- och kalkpiska från Fensjö s.n. Småland. LUF:s arkiv.

¹⁹⁰ Hörlén 1914:86.

¹⁹¹ Hidemark 1984:14

“...då manfolken med stora träswärd hugga bruket wäl tillsamman samt lägga halm emellan hwar flod och med swärdens arbetande få ugnen helt fast...”¹⁹²

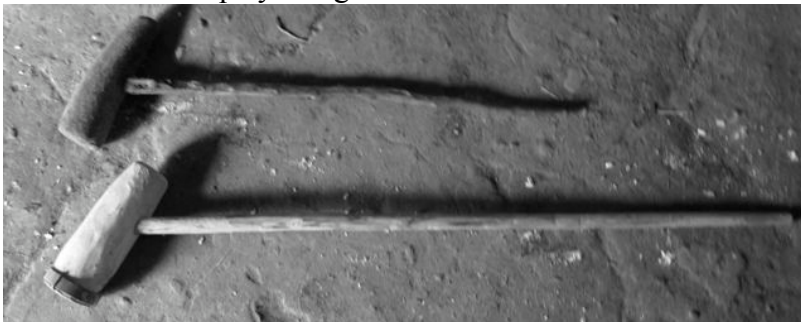
Lerpiska som tillhör Tore Jönsson, Albo härads hembygdsförening. Skaftet är inte original.

“... kalkpiskan, ett redskap bestående av en på kant stående, smal järnskena med sneställt skaft. (Kalkpiskan tillverkades i regel helt av trä. Man tog en $\frac{3}{4}$ ” bräda, ev endast $\frac{1}{2}$ ”, av $\frac{1}{2}$ alns längd och fäste med spik eller pinnar ett sneställt skaft.”¹⁹³

“hwad golfwet i Tork-Rijan widkommer, så belägges det antingen med wäl bränt tegel. Eller stampas af ler, som waractigast skier på det sättet, at spekelera, hästedynga och sand, lika mycket af hwardera trampas och arbetas med watn uti en lafwe, eller i nödfall på sielwa logen ganska wäl tilsammans, såsom vid tegelbruk brukeligt är, hwilken lerblandning, sedan på en fastlagd klapperstens-grund tiltrampas, och med ett krokugt långt klapträd jämnas, alt efter som det torkar, så at alla sprickor tilstrykas.”¹⁹⁴

Klubbor till ältning av lera:

Endast fem bevarade har påträffats under detta projekt, en på Kulturen i Lund (från Blekinge), en i Göinge hembygdsförenings samlingar och två som förvaras i Blåherremölla och slutligen en som inhandlats av timmerman Olof Andersson i en antikaffär. Nordiska Museet hade ett exemplar från Ravlundagården i Albo härad som troligtvis förstördes då gården brann ner, inventarienummer NM 118119. Den benämns som lerklubba och att den används då man gör bruk. Den är ej fotograferad men av beskrivningen förstår man att den haft ett snarlikt utseende som de bevarade. ”Av ek. Med en järnring nedomkring. Uppåt spetsig.” längden var 36,5 cm och diametern på klubbans slagyta var 10 cm. Skaftet uppgavs att saknas. I LUF:s arkiv finns foton på ytterligare ett antal.

Överst lerklubba från Göinge med skaft av en. Underst lerklubba förvarad i Blåherremölla förstärkt med järnring och spik.

På Kulturen i Lund finns ett redskap KM 45.939, som benämns kalk- eller lernuka. Redskapet kommer från Blekinge, Mjällby socken. På arkivkortet står att skaftet är av ene och 130 cm långt. Trähuvudet längd är 25,5 cm, diameter basen 9,5 cm och diameter toppen 6,0 cm. Det står även att den var: ”använd till att slå kalk men framförallt lera vid byggandet av klinehus”.

¹⁹² Linné 1751:300

¹⁹³ Sandklef 1953:

¹⁹⁴ Wijnblad 1756

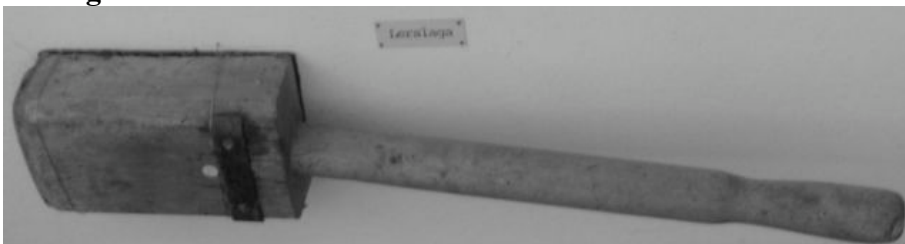
Klubborna som förvaras i Blåherremölla har slagytor förstärkta med spik med stora skallar och de har järnring nedtill på det vis som klubban från Ravlunda beskrivs.

Mandelgren beskriver 1829 konstruktionen av en stakavägg i Löberöd på följande sätt: *"...störar och raftar, belagde med blå lera tagen ur närmaste grop, sammanpackad i väggen med klubbor."* *"Blått ler utan band slagit samman med trä klubbor."*¹⁹⁵

*"Sedan slås kalk utan tillblandning af sand, på det sättet, at 2:ne karlar slå hela dagen, på en bänk med kylfwor, som äro skodda på ändan."*¹⁹⁶

Följande citat av August Holmberg medtages då beskrivningen även i stort skulle kunna gälla lerbruk samt att ler/kalk klubban beskrivs: *"Detta rördes icke ihop som vad en murare nu gör, utan kalken breddes ut i ett tunt lager på logan, varefter en man försedd med slaga (pläjel) började att tröska på kalken precis som när man tröska säd. En skäppa kalk behövde ett helt dagsverke av en man på detta sätt förrän den blev godkänd av dåtidens murare. Då var också kalken förvandlad till en seg elastisk massa så att den lät sig utdragas i långa trådartade slingor. När den erhållit tillräcklig inblandning av grovt grus blev härav ett bruksmaterial som i hållbarhet föga eftergav cement. När kalken pläjas tillräckligt och gruset skulle blandas i, rördes icke detta med en raka såsom nu sker, utan kalken breddes ut på kalkbänken (bruksbänken) i ett tunt lager, varpå grovt grus breddes ovanpå i ett nästan tumstjockt lager. Därpå slogs alltsammans med en träklubba. Den var gjord av en ekplanka 15 tum lång och 2-3 tum tjock samt 8-9 tum bred från mitten till den ena ändan och avspetsad så att den spetsiga ändan ej var mera än ¼ tum tjock. Skaftet var borrat på mitten samt var 2 alnar långt och något snett. På landsbygden kände man ej till annat sätt än det nu beskrivna att bereda kalk till murningsändamål."*¹⁹⁷

Lerslaga

Lerslagan ingår i Gislövs smidesmuseums samlingar. Användningsområde oklart, kanske den använts till lergolv även om skaftvinkeln verkar lite flack? Undersidan är skodd med järnplåt. Redskapet troligtvis från första halvan av 1900-talet.

Lerskrapa

Skrapa som använts vid borttagandet av lös puts på klineväggar vid om- putsning och vittning. Längden på redskapet med skaft är 132 cm. Ingår i Kulturens samlingar inv. nr: KM 44 382.

¹⁹⁵ Werdenfels 1993:100

¹⁹⁶ Hjelmberg 1789:62

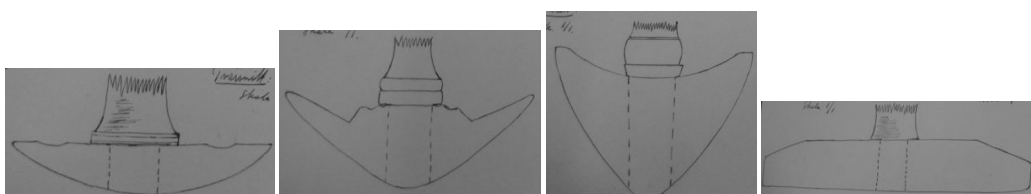
¹⁹⁷ Palmqvist & Sjömar 2006:170

Lerslätta

"Man tog leret med händerna och smeta på pinnarna med början nere vid fotträd. Till verktyg, för att få väggen jämn och slät, användes en såkallad "lerslätta", en fyrkantig brädbit med en pinne i mitten att hålla i."¹⁹⁸

Lerslätta i Kulturens samlingar KM 18656. Foto från LUF:s arkiv. Lerslätan har inkarvat årtalet 1816. En kuriös detalj är att profilen som är hyvlad på redskapets långsidor är av samma typ som användes vid dekorering av vikingaskepp och Södra Råda timmerkyrka från 1300-talet.

Illustrationerna visar tvärsnitten på fyra av Kulturen i Lunds lerslätter. Som synes varierar utförandet och ska någon av varianterna anses som ovanlig är det den som är längst till höger som har ett tvärsnitt som mer liknar de moderna rivbrädorna. Illustrationerna är avfotograferade i Kulturens arkiv. Nordiska museet har även tre lerslätter som inte avviker från Kulturens.

Hammare

1850 talets spikhammare. Den långa piken högg man hål i takspånen med när man täckte taken med huggen spån, vägde dubbelt mot de vi nu har.

"Pik-hammare

Bild t.v. "Pikhammare" och bildtext enligt August Holmberg i Nm nr 33 E.U. 2578. Lägga märke till att Augusts hammare troligtvis är avsedd för en vänsterhänt person då piken sitter till vänster. Undertecknad har enbart påträffat högerhammare med piken till höger. Bild t.h. Hammaren till vänster från gården Norup i Bjärlöv, Färlövs sn. De två andra kommer från Ljungbyholm, Småland.

Det är inte ovanligt att timrade hus i Skåne är reveterade med ler- och/eller kalkbruk. Ibland hålls bruket uppe av små träaglar som är fästa i timret. Träaglarna är av kvadratisk tvärsnitt och spetsade med fyra sidor likt en pyramid i den ände som slås in i timret. Här följer en beskrivning av hur hålen för naglarna görs: "Härtill behöfves en särskild hammare, hvars ena ände är försedd med en fyrkantig stålspets, med hvilken ett hål hugges för pinnen, hvilket hål bör huggas så, att pinnens öfre ände kommer att blifva något uppåtstående, på det att pinnarne så mycket säkrare må kvarhålla bruket."¹⁹⁹ Bengt Håkansson från Örkened beskriver även redskapet: "Och så hade man en hammare av särskild typ, försedd med en pik som kunde huggas fast i t.ex. en takresning när man ville släppa hammaren från sig."²⁰⁰

¹⁹⁸ LUF: M 4117 Sagesman Jöns Kristiansson född 1859 i Fågeltöfta. Albo härad.

¹⁹⁹ Bong 1883:21

²⁰⁰ Nm nr 11 E.U. 35667

Käll- och litteraturförteckning

- Anonym, 1805: Sätt att inwändigt lerbeslå Trähus. I: Ny journal uti hushållningen nov dec 1805
- Anonym, 1854: Byggnadslära. I Läsning för folket. Af sällskapet för nyttiga Kunskapers spridande. Årgång 20.
- Balksten, Kristin, 2007: Traditional Lime Mortar and plaster. Chalmers University of Technology.
- Bong, J.M. 1883: Byggmästaren på landet.
- Campbell, Åke, 1928: Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet. Akademisk avhandling.
- Cronsted, C. J., 1741: Tal om Sten-hus Bygnad
- Dahl, Pehr, 1763: Mellan-tak af Ler-bruk. I: Kungliga Svenska vetenskapsakademiens handlingar 1763.
- Gustafsson, Gotthard, 1928: Undersökningar av vägg- och byggnadskonstruktioner i Albo härad Skåne. I: nordiskt folkminne. Studier tillägnade C.W. von Sydow.
- Henriksson, Gunnar, 1996: Skiftesverk i Sverige. Ett tusenårigt byggsätt.
- Henriksson, Gunnar, 2000: Bålehus. Om skånst skiftesverk.
- Hidemark, Ove, 1984: Kalkputs, ett eftersatt historiskt forskningsområde. I: Kalkputs 2. Utgiven av Byggnadsstyrelsen, Fortifikationsförvaltningen och Riksantikvarieämbetet.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias 1979: Svenska Landskapslagar. Tolkade och förklarade av Åke Holmbäck och Elias Wesén. Skånelagen Gotalagen.
- Hjelmberg, Magnus Petter, 1789: Beskrifning på Skånska byggningssättet, i afsigt til skogarnes besparing och folkhopens förökning. I: Hushållningsjournal 1789 oktober. sid 55 ff.
- Holmström, Ingmar, 1984: Kalkputs, dagens tekniska kunskaper och forskningsbehov. I: Kalkputs 2. Utgiven av Byggnadsstyrelsen, Fortifikationsförvaltningen och Riksantikvarieämbetet.
- Hörlén, Mats, 1914: Gamla seder och bruk från södra delen av Ingelstads härad.
- Jönsson, Åke, 1949: Bland Jämtländska skogsarbetare. I: Rehnberg, Mats, red. 1949: Skogsarbetarminnen. svenskt liv och arbete nr 9. Nordiska Museet.
- Kiechel, Samuel, 1893: Samuel Kiechels resa genom Sverige. Översättning Schegel, B. I: H
- Kjellberg, Henrik et al. 1999: Byggnadsmåleri med traditionella färgtyper. Riksantikvarieämbetet.
- Kjellin, Elis & Hökerberg, O. Et al 1928: Byggnadskonsten. Tredje avdelningen. Praktik.
- Klindt-Jensen, Ole, 1953: Byggeskik i Danmark i forhistorisk tid. I: Nordisk kultur XVII Byggnadskonsten.
- König, Carl Hindrich, 1752: Inledning til mecaniken och bygnings-konsten.
- Lassen Ulrik Hjort, Melin, Karl-Magnus, & Lange, Ulrich, 2011: Maglö körlada I: Bebyggelsehistorisk tidskrift.
- Larsen, Niels-Holger, 1993: Bornholmsk byggeskik på landet. Bornholms museum.
- Lassen, Ulrik Hjort, 2009: Craftsmens practice of timber framing methods, *Proceedings to the international symposium Timber structures from antiquity to the present*, (s.101-112).
- Leche, Andreas, 1760: Tanke-Försök om Sten-hus-byggnads nytta. §XVII. Lund.
- Leche, Johan, 1746: Beskrifning öfver de Skånska Halmtaken. I: Kungliga Svenska vetenskapsakademiens handlingar 1746. Oktob.Nov.Decemb.
- Lerche, Grith, 1987: Bøndergårde i Danmark 1789-90. Byggeskik på Landboreformernes tid.
- Linné, Carl von, 1751, Carl von Linnés Skånska resa 1749. Faksimiledition efter 1751 års originalupplaga andra tryckningen. 1956.
- Linné, Carl von, 1751: Carl von Linnés Skånska resa. Redigerad av Knut Hagberg 1963.
- Lomborg, Ebbe, 1979: Urnehuset I: Skalk nr 3, 1979
- Michelsen, Peter, 1971: Huset fra Dörröd. Nationalmuseet 1971.
- Nilsson, Nils, G., 1976: Tomelilla gamla by och bygården.
- Nilsson, Thorvald, 1976: Hus och Huskonstruktioner. I: red Mårtensson, Anders, W., 1976: Uppgrävt förflutet för PK banken i Lund.
- Palmgren, Lars Allan, 2003: Svenska jordhus med lera eller kalk 1750-1950. Licentiatavhandling KTH.
- Red. Palmqvist, Lena & Sjömar, Peter, 2006: August Holmbergs byggnadslära.
- Polhem, Christopher, 1947: Christopher Polhems efterlämnade skrifter 1.
- Robertsson, Stig, 2002: Fem Pelare. Riksantikvarieämbetet
- Rothstein, Edvard, 1890: Handledning i allmänna byggnadsläran.
- Sandblad, Nils Gösta, & Tuulse, Armin, 1947: Pilgrändsgården i Ystad. Ystads fornminnesförening IV.
- Sandblad, N. G. & Tuulse, A. 1949: Kemnerska gården i Ystad. Ystads fornminnesförening V.
- Sandblad, N. G. & Tuulse, A. 1952: Hans Raffns gård i Ystad. Ystads fornminnesförening VI.
- Sandell, Carl Magnus, 1760: Tanke-Försök om Sten-hus-byggnads nytta. §IX. Lund.
- Sandklef, Albert, 1953: Hallandsgårdar. Bebyggelse på gårdar och torp före 1900.
- Sjöbeck, Mårten, 1928: Om gavlar i Skånska allmogebyggnader. I: Helsingborgs museums årsskrift 1928.
- Skougaard, Mette, 1985: Bonden bygger. Om opførelsen af bindingsværksbygninger i det gamle landbosamfund.
- Solberg, Matthias, 1915-1916: Folklivet på Söderslätt under senare hälften av 1700-talet. I: Historisk tidskrift för Skåneland, bd 6.
- Stål, Carl, 1854: Utkast till allmän byggnadslära.

Svedberg, Olle, 1975: Kort vägledning i Skånsk Byggnadsvård. Utgiven av Skånekommittén för byggnadsvårdsåret 1975.
Swensson, Bo, 2002: I skördeanden. Folklivsskildringar.
Tacitus första århundradet e.Kr. Germania. Översättning 2005 av Alf Önnersfors.
Thrane, Henrik, 1979: Malede vægge I: Skalk nr 3, 1979.
Werdenfels, Åke, 1993: Folkligt och fornt i skånsk bebyggelse. I: red. Werdenfels, Åke, 1993: Mandelgren i Skåne II. Skånes hembygdsförbunds årsbok 1993.
Werne, Finn, 1993: Böndernas bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige.
Werner, Carl, 1924: Korsvirkesarkitekturen i Sverige. Typer och perioder.
Wigström, Eva, 1891: Allmogeseder i Rönnebärgs härad i Skåne på 1840-talet.
Åkerrén, Olof, 1811: Begrepp om Lerhus-Byggnad, i Jemförelse med våra vanliga Byggnads-sätt, samt om Tak och Grundläggning.

Opublicerat

Hansson, Paul, 1998: Tomelilla Byagård, Tryde socken, Tomelilla kommun i Skåne län, Preliminär rapport av byggnadshistorisk förundersökning. Läns museet i Kristianstad.
Knutsen, Lars Chr, 1980: Korsvirkesmagasinet vid lilla Södergatan i Lund. Examensarbete i arkitektur. Chalmers tekniska högskola.
Lassen, Ulrik Hjort, 2007, *Piquer au plomb - En undersøgelse af en gammel byggeteknik*, examensarbete Göteborgs universitet, 2007:6.
Melin, Karl-Magnus, 2008: Dendrokronologisk datering av Bondrumsgården. Knadriks Kulturbygg rapport 2008:3.
Nilén, Johnsson, Kristina: 2000: Hovdala slott. Regionmuseets rapportserie 2000:1
Stolle Wassberg, Linnéa, 2010: Lersten i Skånsk byggnadstradition. Uppsats för avläggande av filosofie kandidatexamen i Kulturvård, Bebyggelseantikvariskt program. Institutionen för kulturvård G.U. 2010:26
Priebe, Ola, 2002: Alternativa byggtekniker i Skåne. Hus av lera, jord och kalk. Examensarbete 3-årig restaureringsteknisk utbildning. KY, Vilunda skola, Upplands Väsby.

Frågelistsvar Nordiska Museet:

Nm nr 33 E.U. 2578
Nm nr 11 E.U. 35667

Frågelistsvar Folklivsarkivet i Lund:

LUF M 2513, upptecknat av Ernst Andersson berättat av Olof Christiansson född 1846 i Gårdstånga, Holmby socken.
LUF M 4407, Onsjö härad, Billinge socken, Sagesman Sone Persson född kring 1860-70.
LUF M 4117, Albo och Färs härad, Sagesman Jöns Kristiansson född 1859.
LUF M 8136, Vemmenhögs härad. Sagesman Ellida Ohlsson född 1889.
LUF M 12065, upptecknat av Hans Westtorp, berättat av småbrukaren Mårten Svensson född 1865 i Attusa, Albo härad, St Olof sn.
LUF M 12066, berättat av småbrukaren Per Modig född 1879 i Rörum, Albo härad, St Olof sn.
LUF M 12105 upptecknat av Börje Hanssen, berättat av August Mattsson född 1874 i Borrby, Ingelstad härad Borrby sn.
LUF M 15629 Sagesman August Mattsson född 1874 i Borrby. Arbetade som snickare.
LUF G 1221, G 325, G 1091. Gårdsbeskrivning av Bara prästgård, Bara hd. gjord av Beijer, G. 1929, 1931.

Muntligt

Carin Bunte, f.d. Länsantikvarie.
Tore Jönsson, Albo häradshembygdsförening.
Gunnar Malmberg född 1917 i Vittskövle, Gärds härad.
Erik Persson född 1922 i Bertilstorp, Albo härad.

Bilaga

Några av källorna som används i rapporten förtjänar att läsas i ett sammanhang och är därför medtagna som bilaga.

LUF M 4117

Upptecknat av Malte Åberg. Sagesman Jöns Kristiansson född 1859 i Fågeltofta. Albo härad.

”Husbygge med lerklinta väggar:

Förr när man skulle bygga en stuglänga eller stalllänga budade man ihop grannarna som hjälp. De som var intresserade inbjöd sig själv till. någon betalning fick icke vid ”lerkliningar”, ty för detta vankades ett storartat gille efter arbetets slut vilket kallades för ”lerslättegille” eller ”lerklinegille”-man använde båda dessa uttal i den trakten. Till träarbetet lejde man en såkallad ”huggeman” som var insatt i byggnadsarbete och utförde upphuggning av timmer samt snickerier med tillhjälp av gårdens folk, vilka lite var på den tiden kunde utföra mer och mindre snickeriarbete. Tiden för byggnadsarbete var på våren sedan vårarbetet undanstökats och började vid solens uppgång och slutade vid solens nedgång, med 1 ½ timmas uppehåll för middag och middagsvila.--- När grunden var lagd- denna utgjordes av en stor sten i varje hörn, på vilka lades ett kärnträd av ek såkallad fotträ eller ”fodaträ”. När man bestämt höjden, vilken bestämdes på ett antagande, eller efter en måttsticka, som man preciserat efter eget tycke- sattes det upp grova stockar till vägg till de såkallade ”stakeväggarna”. Dessa stakar ”tappades” först i grundträet, alltså man huggde en tapp i stakens ena ända och fotträ huggdes ett hål motsvarande tappens storlek. Staken sattes ned i detta uthuggna hål och kallades för att man ”tappat väggstaken”. Man brukade även spika staken fast i fotträdet med grova ”hemmasmida spik”. Denna väggstake nådde upp till översta trälagret vilket kallades för ”lejden”. Där den även tappades eller spikades fast. På mitten i väggen anbragdes en annan läktartad stake som skulle hålla samman och styrka väggstakarna, alltså sattes emellan stakarna och denna del kallades för ”löshultet”. Man indelade alltså väggen i två delar, och kallade detta för nedanvägg och ovanvägg. Därefter borrade man hål i stakarna, cirka 4 tums mellanrum och i dessa hål sattes pinnar vilka man huggit i skogen. Dessa pinnar skulle vara trekantiga, krokiga eller annars knutiga för att leret bättre skulle stämma och sitta fast. När detta arbete var gjort skulle man forsla fram lera från ”märjelgraven” i så riklig mängd som man antog för att där gick åt till väggarna för ”klining”. Man lade ”bås” (halm) vilket man hackat sönder, bland leran och bearbetade detta till ett murbruk som kallades ”lerälta”. Att älta samman leran brukade man trampa samman denna och ibland red man runt med en häst tills man fick det önskade resultatet. Leran skulle vara smidig och fast. Så bestämdes dagen för ”lerkliningen”, eller genast påbörjande då leran var färdig och så kom folket, olika antal hjälpare, allt efter byggnadens storlek. Man slog upp såkallade bord, såväl utanför väggen som innanför och så bildades ”lerklinelag” en karl och två fruntimmer i varje lag. Karlen skulle tillhandagå fruntimren med lera och vatten samt passa upp dem under arbetet. Leran skulle hämtas och läggas på bordet och vatten finnas tillräta att mjuka upp den om den hårdnade under arbetet. Fruntimren ställde sig en utanför och en innanför väggen. Man tog leret med händerna och smeta på pinnarna med början nere vid fotträ. Till verktyg, för att få väggen jämn och slät, användes en såkallad ”lerslätta”, en fyrkantig brädbit med en pinne i mitten att hålla i. På ett sådant lerkline arbete kunde finnas flera lag, allt efter byggnadens storlek och utrymme. Lagen tävlade även om att utföra sitt arbete såväl fortast som vackrast och det lag som utmärkte sig häri fick beröm.---- Detta arbete pågick alltid under prat och skämt och fruntimren var alltid männen överlägsna, därför att de voro flera till att ”smälla” på karlarna och det hände ofta att om karlarna voro fula i munnen vankades en redig klick ”lerälta” mitt på näsan opp.-----” ”När arbetet med lerkliningen var slut ställde ägaren till med ett hejdundrande lerklinegille vilket varade en dag och en natt.” ”När så hösten kom och man var färdig med höstarbetet var det till att ombona de lerklinta väggarna så att inte regn och snö förstörde lerkliningen. Då kläddes man väggarna med långhalm, den bästa och vackraste halmen användes till detta. Man lavade halmen i lagom tjocklek på väggen, varefter man spikade ”täckevänner”, långa hasselkäppar, som skars i skogen, eller köptes av ”göingar” som kommer körande med hela lass ”täckevänner” och ”spolastia”, spolstegar eller takstega, ut på landsbygden och bjöd ut till salu. Täckevännerna spikades i trävirket, allt eftersom långhalmen lades ut. Detta arbete gjorde man omsorgsfullt för att inte regnet skulle tränga in till lerväggen och skada denna.”

LUF M 12105 upptecknat av Börje Hanssen, berättat av August Mattsson född 1874 i Borrby, Ingelstad härad Borrby sn. Arbetade som dräng och gick i snickarlära. August beskrivning av hur man tillverkar lersten finns i rapporten under kapitlet Lersten.

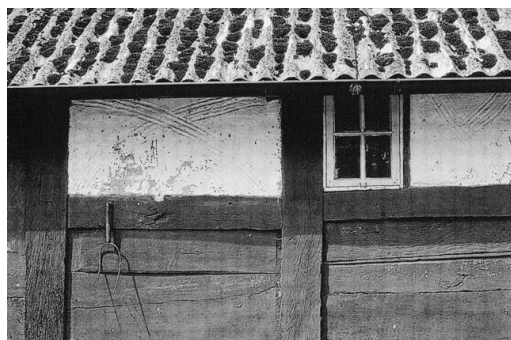
Timmergille och Lergille vid mitten av 1800-talet.

När de gamla byarna genom enskifte vid början av 1800-talet sprängdes sönder och varje gård skulle ligga omgiven av enbart sina egna ägor, innebar detta ett tvärt avbrott på en uråldrig tradition i fråga om samarbete och inbördes beroende byamännen emellan. I vissa avseenden var man dock ännu många decennier beroende av grannarnas hjälp för att gå iland med arbetsuppgifterna framför allt var det fallet, när hus skulle byggas. Genom muntliga uppgifter av min mor som var född 1834, och genom att jag vid mångfaldiga tillfällen i egenskap av snickare har varit med om att riva gamla hus, har jag fått en klar bild av, hur en huslänga uppfördes i Österlen ännu vid mitten av 1800-talet, på enstaka håll, t.ex. i Borrby, till och med så sent som vid slutet av 1870-talet. Byggnadsmaterialet till dåtidens klinehus utgjordes av trä, lera och halm jämte grundstenar. Själva skelettet i huset bestod av 3 ½ alns trästolpar, sammanhållna av takbjälkar, vanligen 9 alnar långa, tvärs genom huset. Stolparnas förlängning i taket bestod av bomsparrar, som möttes vid hanbjälken/taknocken/. Byggnadsvirket kunde köpas hos handlaren i staden, som hade infört det med skutor från Blekinge och Småland. I en del fall köpte man givetvis timret på rot i skogsbygden och bearbetade det hemma på gården. Bräder till dörrar och liknande torde dock alltid ha måst köpas färdiga. Av trä voro också de s.k. staverna, runda pinnar, som sattes in ganska tätt, lodrätt mellan löshulten och takbjälken, eller lejden, respektive mellan löshult och grundstenar. Fotträ saknades nämligen allmänt i slättsocknarna till skillnad från i skogsbygderna. Enbart att köra hem det behövliga virket från stad eller skogsbygd var ett stort företag med hänsyn till dåliga vägar, bristfälliga vagnar och svaga hästar. Allt övrigt material fanns eller tillreddes hemmavid. Lämplig lera togs på egen eller på grannens mark eller på grus- och lertag. I god tid före byggnadsarbetets början körde man hem leran och lade upp den så nära den blivande längan som möjligt. Den lades ut i en ”rås”, 1 aln hög och 9-10 alnar bred och så lång som kunde antas vara behövligt för de blivande ytter- och innerväggarna. Därefter begöts den med vatten, varpå flera par oxar drevos in i lerhögen och oupphörligt påföstes, så att de ideligen måste trampa runt, runt i lerältan, vilken ständigt skyfflades in från sidorna av flera man, som samtidigt hindrade oxarna från att komma ur ältan. Det var inte ovanligt att flera av oxarna fingo klövarna fördärvade och blevo arbetsodugliga för lång tid. Även hästar kunde användas till att trampa leran och redos då vanligen av någon pojke. Under det att oxarna trampade inblandades lerältan med långt skuren hackelse av råghalm. Då massan slutligen hade fått den erforderliga smidigheten uppskyfflades den till en ca två alnar hög ”rås”, vilken täcktes med halm för att inte torka på ytan. Leran skulle nämligen nu ligga orörd i åtta till fjorton dar för att erhålla den riktiga konsistensen. Att lasta och skyffla lera var ett ytterst påfrestande arbete. Varje man hade en träskyffel och en spann vatten, vari skyffeln doppades för att släppa leran. Järnskyfflar skulle icke ha varit lämpliga och funnos inte heller allmänt.

Medan lerältan låg till sig, framskaffades gråsten till husfoten. Det var medelstora, obearbetade rullstenar, som grävdes ned ett spadtag eller lades direkt på marken. Först lade man ut hörnstenarna och de stenar, som skulle uppbära stolparna mellan varje husfack eller binning. Bysnickaren gick och mätte ut avståndet mellan dem, vilket skulle vara tre alnar. Dessa stenar voro särskilt utvalda, eftersom de måste ligga lika högt inbördes. När foten var lagd, budades byamännen och deras drängar till timmergille. Det krävdes två man till varje binning om tre alnars längd/ 178 cm/, och då en långa brukade bestå av 14- 20 binningsar, krävdes det åtminstone 30-40 man. Varje par man skulle nu på en dag hinna sammanfoga stolparna med tvärbjälken, stämma hål i stolparna till löshult, sammanfoga sparrarna i toppen genom att infälla dem i hanbjälken och resa hela byggnadsställningen. Förarbetena utfördes nämligen på marken.

Vidare skulle man läkta för halmtäckningen. Var det duktigt folk, kanske man också kunde hinna med att spika upp gavlarna, som vid denna tid vanligen bestodo av bräder. Under arbetets gång vankades det mat, brännvin och öl på stället. På kvällen ställde man till med det egentliga timmergillet, till vilket husmödrar och pigor kommo med förning i form av åtminstone en femliters kopparspann med mjölk och ev. en kopp smör. När det var så mycket folk samlat, räckte nämligen färskmjölken från en enda gård med högst två kor inte långt. För att få kallas riktig dräng måste en ung man på den tiden vara

tillräckligt slöjdekunnig för att kunna tillverka alla sorters förekommande redskap av trä. Detsamma fordrades givetvis av husbonden själv. Verktyg hölls av varje särskild husbonde. De bestodo av såg, yxa, hammare, stämjärn, naver-borr och någon skrubbhyvel. De äldre bland drängarna brukade dock själva vara ägare till sådana verktyg som såg och yxa, vilka de i fråga om de delar, som voro av trä, hade tillverkat själva. Andra nödiga verktyg tillhandahölls av bysnickaren, som med sina gesäller var närvarande och hjälpte till, om någon var mindre kunnig eller förtärde så mycket öl och brännvin, att han ramlade över timmerstockarna. Dagen efter timmergillet fick bysnickaren förstärka längan med snedstyver samt borra hål i löshult och lejder för stavarna, vilka insattes med 6 tums mellanrum och som skulle tjäna som stöd för leran. Nu först var längan färdig för lerslagning. Ibland lades dock första skiftet av halmtaket på dessförinnan för att skydda lerväggen mot regn. Någon gång lades hela halmtaket på i förväg, men det var å sin sida riskfyllt, ty om det blev stark blåst, innan väggarna voro uppklinta, kunde hela längan blåsa omkull.

Dekoration utförd med händerna. Foto Gunnar Henriksson.

Det var nu dags att buda till lergille, om vilket byns ungdom i förväg hade hållit sig noga underrättad. Till varje binning, tre alnar bred och 3 ½ alnar hög, brukade det vara 1 dräng och två pigor. Om det var en lång länga, måste givetvis detta arbetslag avverka mer än en binning. Drängen hade till uppgift att bära fram leran med en stor skovel eller i ett tråg och lägga den på ett bräde, som var upplagt på två bockar framför väggen. Pigorna ställde sig en på vardera sidan av väggen, störstpigan, som hade ansvaret och utförde det egentliga arbetet, ytterst och minstpigan innanför. Den sistnämnda hade endast till uppgift att med händerna hålla emot, när lerklump efter lerklump lades i väggen på utsidan. Vid arbetet användes träspacklar att ta upp leran med, men själva klining utfördes mestadels med händerna, som emellanåt doppades i en vattenspann. Sålunda inklenades leran mellan de lodrätt stående spjalorna. För varje varv lera insattes till förstärkning smala riskvistar av pil eller möjligen björk eller halm vinkelrätt mot stavarna. Arbetet börjades tidigt på morgonen för att man skulle hinna bli färdig till litet före kväll, då hela längan borde stå färdig. Det var stor tävlan om vilket lag, som skulle bli först färdigt eller som skulle kunna uppvisa det mest välgjorda arbetet. Det hände, att något par hade alltför bråttom, så att hela lermassan sjönk ned på marken, när det skulle vara färdig. I sådant fall blevo alla tre utskrattade och måste dagen därpå göra om arbetet. I motsatt fall skulle de aldrig mer ha blivit bjudna till lergille, och det hade ansetts stor skam. När hela binningen var nykrent, slätades väggen genom att man doppade handen eller träspackeln i vatten och strök över den mjuka lerytan. Därvid förekom ej sällan, att man med fingrarna, en pinne eller något husgeråd gjorde snirklar och figurer i väggen. Även härvid tävlade arbetslagen sinsemellan. Sådana utsmyckningar kan man än idag återfinna i gamla klineväggar. Efter arbetets slut tvättade man sig grundligt ren från leran, bytte om kläder och samlades åter hos gårdsbyggaren för att begå lergillet, som innebar riklig förtäring samt spel och dans hela natten. Någon annan betalning var det inte tanke på att man skulle ha. Påföljande dag var vanlig arbetsdag, men samma arbete upprepades inte på flera dagar. Det skulle inte störstpigans händer ha stått ut med. Den som skriver detta är en gammal byggnadssnickare och har ofta varit med om att riva ned sådana här lerslagna väggar. Trots att de voro nästan 100 år gamla och träet var halvrottet, var det mycket svårt att få bukt med dem. De hängde ihop i stora klumpar, när man slog ner dem. Att skilja träet från leran var omöjligt, utan man fick välta hela väggen på en vagn och köra den till någon grop eller vattensamling, där den sänktes som den var. Jag minns själv dunkelt som fyraåring ett sådant lergille som det här ovan beskrivna, på n:r 24 i Borrby. Mor och Far (1834-1919) hade varit med på många sådana lergillen i sin ungdom. När man skulle uppföra skorsten och bakugn,

användes gärna någon i muraryrket kunnig person, i synnerhet vad beträffar bakugnen. Skorstenen byggdes i många fall av enbart kullersten eller av tegelliknande flata stenar, som uppsamlats från åkrarna. T.o.m. själva skorstenspipan var ofta uppförd av sådana stenar eller av mer jämna s.k. flisstenar som hämtats från Hammenhøgs flisgravar. I de bättre gårdarna murades dock skorsten liksom bakugn av tegel (mitten av 1800-talet). Bakugnen kunde även muras av handgjord s.k. råsten, av samma slags lera som klineväggarna. Endast botten eller ”ärnen” lades då av bränt tegel.

Hörlén

Livet i Valleberga efter enskiftet. En gård bygges i utbrytningens dagar.

Bland de 38 åboar i Valleberga, vilka mellan åren 1817-1823 måste utflytta, var även nämndemannen Måns Persson.... Dessutom hulpo byalagets åboar honom att nedriva den gamla gården, bortföra användbara delar till den nya platsen, framköra gråsten och lera samt hämta nytt timmer från närmaste stad.

1. Foten lägges.

Måns Persson beräknade, att alla längorna i hans nya gård skulle ha en bredd av 9 alnar samt i längd: boningslängan 60 alnar, vardera sädeslängan 48 alnar och kreaturslängan 42 alnar. Foten bestod av vanlig kullersten, som lades på marken utan underliggande grund till såväl ytter- som innerväggar. Stenens slätsida lades nedåt, på det fotstenen skulle ligga stadigt.

2. Timran uppsättes.

Gårdens timra kan indelas i väggtimra och taktimra. Båda tillhöggos och hoppassades på marken.

Väggtimran består av stolpar, bjälkar, dörrhörn, fönsterkarmar, stakar, lister och lejder. Stolparna äro omkring 3 ½ alnar höga. Bjälken går igenom varje stolppar med ett s.k. bjälkhuvud, som är ½ aln långt och har ett fyrkantigt hål utanför stolpen, i vilket en träkil indrives vågrät för att hålla bjälken och stolpparet säkert samman. Alla stolpparen uppsättes på den ojämna foten. Är en stolpe för lång, avsågas ett stycke; är den för kort, ökas den med ett stenunderlag. Avståndet mellan varje bjälke är 3 alnar i boningslängan och 3-9 i uthuslängorna, beroende av, vartill längans indelning skall användas. Stolpens övre del har en tapp, som passar i motsvarande hål i lejden. Härigenom sammanhålles väggtimmerställningen. På mitten av stolparna infällas lister av läkten på både ytter- och innersidan. Mellan listöppningarna insättes från stolpe till stolpe omkring 10 stakar. Av pilgrenar, läktstumpar e.d., vilka ha fäste med sin övre ända uti hål i lejden och stöd med sin nedre på fotstenen. Rummet mellan 2 bjälkar benämnes ”binning” och väggen till en ”binning” delas i 2 ”skinningar”, en nedre och en övre åtskilda genom listen.

Taktimran utgöres av 7 alnar sparr, som hopfästas med trädubbar, och äro försedda med hanbjälkar av läkten. Varje par sparr fästes i lejden dels med en snedtå, dels med en grov spik. Läktningen verkställes med furläkte eller pilgrenar. Avståndet mellan varje läkte är 2-3 kvarter.

Arbetarna. Omkring 50 à 60 personer äro uppbudade och ha infunnit sig att biträda vid gårdens timring. Varje dräng- ty det är han, som skall hjälpa till - har med sig till detta arbete hammare, hovtång, huggjärn, yxa och såg. Kan han ej använda dessa verktyg, anses han ej vara en ”riktig” dräng. Vid ”midattan” är allt timmerarbete färdigt. Då lämnar Måns Persson upp till arbetarna på timran ett stop brännvin, och ett brännvinsglas. För varje glas, som tömmes, skallar ett kraftigt hurrarop ut över nejden och tillkännagiver, att timran är färdig. När flaskan är tömd, kastas denna och glaset till marken. Gå de sönder är detta tecken till, att det kommer gå bra för gårdens folk.

Timmergillen. Under dagens lopp kommo åboarnas kvinnor med ”förning” till Sven ”tusens” gård på Valleberga n:r 47, som ligger strax väster om kyrkan, ty här skall Måns Persson ha timmergillet. Förningen består av en kruka mjölk, 1-2 skålpund gryn, ½-1 tjog ägg, 1 ost, m.m. Storleken av förningen beror av nybyggets storlek samt givarnas välmåga eller nära släktskapsförhållande till nybyggaren. På kvällen infinna sig ”byamannarna” till gillesgården. Varje inbjuden gäst tar med sig sin hornskena och sin ”madgilleskniv.” Första maträtten består av fläsk och bruna bönor; andra av fisk med senapssås; tredje av kött och bröd samt gröt. På suparna sparas icke; 3 ”grötaklämmare” skola tagas, och den, som säger nej till den tredje, är ingen ”hel karl”. Gillet räcker till kl. 2 på natten. Mellan måltiderna roar man sig med att prata, sjunga, spela tolv eller ”sala hypen”. Innan gästerna resa hem, skola de ”taga resaren”, som är 3 gånger större än en vanlig sup. Därefter bestämma de, när deras drängar och pigor skola komma att ”lerslå väggianna.”

3. Klineväggarna uppföras.

Lerältorna tillredas. Omkring ett par dagar före tiden, då ”lergilled” skall stå an, har Måns Persson anmodat en ”snes” åboar att hämta lera från byalagets lertag. Den framförslade leran lägges i 4 högar utanför timran och i 2 inne på gårdsplanen samt utbredes på cirkelformiga ytor i en tjocklek av 2-3 kvarter. Sedan bliva de ytterliga ombedda att sända sina drängar och hästar till nybygget för att ”trampa” ”lerältorna”. Fyra drängar med fyra par hästar ställas vid varje ”lerälta”. Drängarna sätta sig på hästryggen och rida av och an, fram och åter i ”lerältan”, Först trampas leran, under det ”ältan” är torr, till dess den bli fint sönderdelad; sedan – när den blivit begjuten med vatten – trampas den till en seg massa; därpå – då den blivit beströdd med gammal halm, takbloss, hackelse eller agnar – få hästarnas förnyade trampningar förena lera och halm till fast och starkt bindande massa. Mot kvällen rida drängarna i kapp till kalvsmosse och rentvätta hästarnas fötter från vidhängande lera, och sedan rida de ”väjalua” hem. Dagen efter detta arbete får lerältorna, höljda med halm, stå att fastna eller ”struna”.

Väggarna klinas.

Vid solens uppgång följande dag vandra byalagets drängar och pigor till den nytimrade gården för att ”lerslå” väggarna. Två drängar och två pigor skola under dagens lopp klina en ”binning”. Den ena pigan ställer sig vid väggens yttersida, den andra vid dess innersida; drängarna bära leran fram på en bår och avlägga den till pigorna på en bordliknande ställning. Dessa upptaga lerklumpar och smeta dem omkring och mellan stakarna, upplocka dem noga och slätta väggytorna med händerna. Äro drängen och pigan goda vänner, styckar han leran i lämpliga klimpar och upplyfter dem till henne, men i motsatt fall får hon själv verkställa styckningen, och då går dagsverket på ”binningen” långsammare fram. De tvenne paren tävla med de övriga att få sin ”binning” först uppförd. Om så sker, anses de paren vara värst. Ibland kan slarv insmyga sig i brådskan, och då inträffar icke sällan den ledsamheten, att hela ”binningen” nedrasa. Paret får då göra sitt arbete omigen och bliva därtill utskrattade av kamraterna. När klineväggarna äro uppförda, lassa drängar lera på bårarna, och pigorna inbära desamma på de platser, där logolv skall läggas. Leran utjämnas av ett par drängar i ett 2-3 kvarter tjockt lager. Några dagar härefter får drängen ”lämna loen ihov” med en ”lolämmel”. Denna består av ett plankstycke, som är 3 kvarter långt, 2 kvarter brett och 3 tum tjockt, och i detta är insatt ett starkt handskaff. Med verktyget kan den unge mannens kraftiga armar ”lämma” leran samman till en fast ”tössjegoll”. Sedan detta segtorkat, kommer byns ungdom att ”dansa logolled ingj”. Under vanliga förhållanden få drängar och pigor lerarbetet vid ett nybygge färdigt kl. 4 på e.m. Drager det längre ut på tiden, så anses arbetarna lata eller husbondefolket snålt. Båda delarna betraktas som skam. Lergillesdagen få arbetarna ingen frukost, men de erhålla vid 9 tiden på dagen ett ”mellanmål”, som består av kött och bröd, öl och brännvin. Till middag består välling och kött med senap. Vid slutat dagsarbete bjudes dem i hand bröd och ”hackepyllsa”. Därefter gå de hem, rentvätta sig från leran, ikläda sig högtidskläder och tåga åstad till ”lergilled”, som också är anordnat hos Sven ”Tusen”.

Lergille hålles.

Då drängar och pigor samt närmaste släkt infunnit sig, ätes gemensam måltid, som består av kött och soppa. Därefter börjar dansen på logan efter byspelmans fiol. Innan de äta den sista måltiden, roa sig de unga med att ”springa den långa dansen”. Drängar och pigor fatta varandra i händerna och ställa sig parvis bakom varandra på gårdsplanen. Spelman ställer sig i täten. Första paret – vanligen ett ”fästepolk” – bär på en trästång av blommor och grönt sammanvirade kransar i form av en bikupa. Nu spelar spelemannen en marsch. Han springer före och ungdomsskaran efter utefter bygatan till gården närmast Löderups gräns, där den på gårdsplanen dansar om några varv. Gårdens ägare kommer ut och bjuder drängarna på en sup och pigorna på öl. Därefter fara de springande till Sven ”Tusens” gård igen för att intaga dagens sista måltid. Denna består av lutfisk med senap, till vilken rätt tages ”helan”, ”halvan”, ”tersen”, ”billgrenaren” och ”lille manasse”. Sedan kommer gröten och vid förtärandet av denna rätt glömmas icke ”grödaklämmarna”. Innan gästerna begiva sig hem, skola de manliga taga ”resaren”, och skam i den, som då ”stöp under bordet”.

4. Gården täckes och putsas.

Under juli och halva augusti arbetades raskt vid Måns Perssons nybygge, ty han ville ha sin gård i ordning till instundande höst.

Han inreder sin gård ungefär som den var förut, men vidtager dock några mindre förändringar. Östra och västra längorna får vardera *en* loga, och toftaporten tager han bort, emedan den numera är överflödig. Mjölbingen ärnar han sätta på vinden, och pigan skall ha sin sovplats i kistehuset. Detta flyttar han bort till västra ändan av boningslängan, varigenom han får mellan "dagligstua" och kistehus utrymme för *två* rum: "Lilla stua" i söder och "Lilla baghus" i norr. Snickaren lägger loft i hela boningslängan samt brädgolv i boningsrum och kistehus. Han arbetar spegeldörrar till stugor och kistehusen, heldörrar till de andra rummen i boningslängan samt halv- eller heldörrar till uthuslängorna.

Täckaren täcker längornas takstolar med "långhalm", ryggar takåsen med löshalm och täcker där ovanpå en aln från varandra par av "ryggjetre", som äro hoppinnade i de smalare ändarna.

Dräng och piga och lejda arbetare klina upp innerväggarna och lägga stengolv i boningslängans östra halva. Muraren uppför den öppna skorstenen och den stora bakugnen. Måns Persson och hans dräng avhugga på väggarna större och mindre utskjutande lerkanter med en spada eller yxa, samt kalkborsta alla väggarna först med lerslamsvälling och, när denna strykning torkat, sedan med kalkvatten. Därpå bestryka de med trä tjära alla stolpar, bjälkhuvud, ytterdörrar, inkörspport och de av bräder uppförda gavlarna.

Målaren målar boningsrummens dörrar, fönster, möbler oh kistor i blå bottenfärg, på vilken han penslar ornament, rosor, tulpaner och pingstliljor.

På gården är grävd en brunn icke långt från köket. Denna har som överbyggnad brunnsdäck, brunnskar och vansch samt en "vannehao" av flis till kreaturens vattning. Gårdsplan och inkörspport äro stensatta. Hela nybygget är färdigt att tagas i användande de sista dagarna i augusti 1818.

Knadriks Kulturbygg rapporter 2011

1. Hantverkskunskap rörande skånsk byggnation med lera på landet. Karl-Magnus Melin
2. Blåherremölla kompletterande uppgifter till byggnadsminnesutredning. Maglehems sn. Karl-Magnus Melin
3. Inventering av ristningar på Ballingstorpsgården och Per Ols, Kviinge socken, Östra Göinge kommun. Karl-Magnus Melin.
4. Lidängelund, Bunkeflo sn. Skåne. Analys av träföremål från senneolitikum till sen vikingatid. Karl-Magnus Melin.